

Rehák László

MARX EMBERFELFOGÁSA
II. RÉSZ

---

5. *A korábbi felfogások Marx által való meghaladása*

Marx emberfelfogása nem kizárólag saját felismerésének eredményeként alakult ki. Jelentős kiindulópontot nyújtottak e tudományosan megalapozott emberfelfogásához az előző korok eredményei, de szükséges volt ehhez a társadalmi adottságok fejlettebb kibontakozására is a tőkés társadalomban, valamint a Marx és Engels által kialakított társadalomtudományi, valamint a dialektikus történelmi materialista módszerre, amely a társadalmi folyamatok tudományos feltárásában forradalmasította a megismerés lehetőségeit.

Dióhéjban: Marx emberfelfogását két alapvető kérdéscsoport felismerése és természetesen ezek tényekkel alátámasztott elemzése jellemzi. Az első, az embernek totalitásában való felfogása. A másik, nemcsak az ember lényegének mélyreható magyarázata, hanem Marx azon értelmezése, miszerint az embert történelmi ténykedése fejlődésében és mozgásában fogja fel, mint olyan lényt, amely nemcsak létfenntartását biztosítja, hanem adott körülmények között változtat is általános társadalmi körülményein. Figyelembe véve az akkori idők legfejlettebb társadalmi rendszerét, az előretörő tőkés társadalmat, felismerte, hogy a proletariátus képes az ember ember által való kizsákmányolásának véget vetni és megtenni a forradalmi lépést, s ezáltal megnyitni az igazi, az ember igényének megfelelő osztály nélküli, kommunista társadalomhoz vezető utat.

Hegel zárt filozófiai idealista rendszerében pl., amelynek központjában az abszolút szellem áll, az ember az abszolút eszme fejlődésének egy mozzanata⁹⁰, egy állapot az eszme öntudatosulása útján. Már betekintést szerezhettünk, hogy milyen árnyaltan tekint Hegel az emberi létre, és milyen sokoldalúan fogja fel ezt a saját erőszakoltan rendszerteremtő nézőpontján szűrve át az emberre is vonatkozó valóságos körülményeket. Ennek ellenére a legtöbb kézikönyv, néha még a Marx emberfelfogását tárgyaló vagy érintő esettanulmány is csak előzetes kérdésként tárgyalja

Marxnak az emberre, annak lényegére és jövőjére vonatkozó felismeréseit és nézeteit.

Ez a gyakorlat egyszerűen szólamszerűvé zsugorítja az ilyen szerzőknek ama megállapításait, miszerint Marx gondolatvilága egészében, külön pedig emberfelfogása, többek között Hegel gondolatrendszerének dialektikus meghaladása által alakult. Ez a dialektikus meghaladás nemcsak úgy értelmezhető, hogy Marx túljutott a Hegeli felfogáson és egy fejlettebb, a valóság tudományos és teljesebb megismerésén alapuló nézetre jutott, hanem arról van szó, hogy Hegel meglátásának racionális magvát megóva-meghaladva építi azt be felismerésébe. Ilyen értelemben sem hanyagolható el Hegel emberfelfogásának jelentősége Marx ember-felfogásának kialakulása szempontjából. Tehát nemcsak a Hegel nyújtotta dialektikus módszernek van jelentősége, amely módszerről Engels és Lukács figyelmeztetése alapján megjegyezzük, hogy Marx saját módszerét a hegeli dialektika dialektikus túlhaladásával alakította ki.

A kérdés jobb megértéséhez segítséget nyújthat Lukács összegezése: *A fiatal Hegel, A dialektika és az ökonómia összefüggéseiről* című még 1938-ban befejezett, de első kiadásban csak 1947—48-ban megjelent terjedelmes esettanulmánya,⁹¹ amelyben Hegel emberfelfogásáról a következőkre is felhívja a figyelmet:

„Hegel tehát úgy fogja fel a történelmet, mint az emberi nemnek dialektikus, bonyolult, kölcsönhatásokban és ellentmondásokban bővelkedő fejlődését, amely a társadalmisult emberi egyének gyakorlatán keresztül valósul meg. E tekintetben Hegel rendkívül nagy lépést tett előre a szubjektivitás és objektivitás kapcsolatának dialektikus értelmezésében. Mégpedig egyrészt a régi materialisták társadalomelméleteihez képest, amelyek képtelenek voltak összeegyeztetni az emberi gyakorlat szubjektív szerepét és a többnyire természetadta módon értelmezett társadalmi törvényszerűségek objektivitását (éghajlat stb.), és képtelenek voltak kivergődni azokból az antinómiákból, amelyek az egyik vagy másik me-reven értelmezett mozzanat mindenkori eltúlzásából adódtak...”⁹²

Eltekintve Hegelnek a „külsővé-válás”, illetve a tárgyiasság fogalmi kapcsolataihoz fűződő misztifikáló törekvéseitől, (lévén Hegelnél az elvont abszolútum az elsődleges, és csak annak predikátuma, állítmánya a valós, vagyis a valósnak látszó világ) Lukács felhívja a figyelmet arra is, hogy Hegel érdemei jelentősek a társadalmi változások folyamatként való értelmezése és e változások dialektikájának felfogása tekintetében. Lukács kifejti: „... Hegel éppen a »külsővé-válás« ilyen folyamatszerűsége révén, ama felfogás révén, hogy az az abszolútum, az azonos szubjektum-objektum csupán a folyamat eredménye, tág teret nyert az objektív valóság és a gondolkodás lényeges dialektikus meghatározásának kidolgozásához...”⁹³, hozzáfűzve mindjárt Engels megjegyzését a XIX. század idealista filozófiája kapcsán, miszerint: „... az idealista rendszerek is mindinkább megteltek materialista tartalommal és igyekeztek a szellem és anyag ellentétét panteista módon kibékíteni; úgyhogy a hegeli rendszer végül nem egyéb, mint módszerében és tartalmában idealista

módon a feje tetejére állított materializmus.”⁹⁴ De Engels e megjegyzéséhez Lukács mindjárt hozzáfűzi a következő figyelmeztetést is: „De rendkívül veszedelmes lenne, ha ezt az engelsi tételt úgy értelmeznénk, mintha a hegeli filozófia materialista talpraállítása pusztán a filozófiai előjel megfordításában állna. Ellenkezőleg, vizsgálódásaink azt mutatják, hogy az idealista módszer teljesen eltorzít egészen döntő jelentőségű problémákat, hogy az egyes kérdések tárgyalása során a fontos sejtések és az idealista túlzások szüntelenül összekeverednek, sőt olykor egyazon mondatban is keresztezik egymást, elegyednek. Helytelen lenne az is — folytatja figyelmeztetését Hegel történelmiessége kapcsán Lukács György —, ha a lényeges történelmi meghatározások feltárását elősegítő mozgásteret, amelyet korábban az egyszerűség és érthetőség kedvéért előtérbe állítottunk, úgy értenénk, mintha az út során Hegelnél minden rendben volna és az idealista misztifikáció csak a végén kezdődne.”⁹⁵ Lukács a továbbiakban részletesen kifejti Hegel alapjában téves nézetét, miszerint a természet és a társadalom, illetve annak történelme a szellem „külsővéválása”, és ezért csupán látszatmozgás, de ezenfelül, szerinte, a természetnek nincs is története, csak a szellem társadalmi megnyilatkozásainak, annak is csak látszólagos megnyilatkozási formájában. Ezért is hívja fel Lukács a figyelmet erre a körülményre, utalva Hegel alapozó művében, *A szellem fenomenológiája* című kötetében kifejtett álláspontjára, amelyben bár mozgásában és társadalmiasságában fogja fel az embert és közösségét — igaz, mint az abszolút eszme közbülső láncszemét, önfelismerése útján — mégis az ember természeti jellegét messze háttérbe szorítja.

Veljko Korac⁹⁶ Marxnak a társadalomra és a társadalom szerkezetére vonatkozó álláspontjait elemezve utal arra, hogy Marx előtt a társadalmat elvont egységnek tekintették és alapjában szembehelyezték az elvontan értelmezett egyeddel, emberrel. Marx elvi közelítése ehhez a kérdéskörhöz kifejezi az ilyen álláspont tarthatatlanságát és leglényegesebb kapcsolatában értelmezi az embert és a társadalmat. Így már korai feljegyzéseiben (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844*, harmadik kézirat, a magántulajdonról és a kommunizmusról szóló fejezet) kifejti:

„Mindenekelőtt kerülni kell, hogy a »társadalmat« megint mint elvonatkoztatást rögzítsük az egyénnel szemben. Az egyén *maga a társadalmi lény*. Életnyilvánítása — ha nem jelenik is meg egy *közösségi*, másokkal együttesen végbevitt életnyilvánítás közvetlen formájában — azért *maga a társadalmi élet* nyilvánítása és igazolása. Az ember egyéni és nembeli élete nem *különbözőek*, bármennyire úgy is van — és az szükségszerű —, hogy az egyéni élet létezési módja a nembeli életnek egy inkább *különös* vagy inkább *általános* módja, vagy minél inkább úgy van, hogy a nembeli élet egy inkább *különös* vagy *általános* egyéni élet.

Nembeli tudatként igazolja az ember az ő reális *társadalmi életét* és csak valóságos létezését ismétli meg a gondolkodásban, mint ahogy megfordítva a nembeli lét a nembeli tudatban van igazolva és általánosságában, mint gondolkodó lény van magáért-valóan.

Az ember — bármennyire is *különös* egyén is ezért, és éppen különösége teszi őt egyénné és valóságos *egyéni* közösségi lényé — éppannyira a *totalitás* is, az eszményi totalitás, a szubjektív létezés a gondolt és érzett társadalomnak magáért-valóan, mint ahogyan a valóságban is mind a társadalmi létezés szemléleteként és valóságos élvezeteként, mind pedig emberi életnyilvánítás totalitásaként létezik.⁹⁷

Az ember totalitásában való felfogása és társadalmi kutatásában Marx által való nyomon követése képezi Marx emberfelfogásának lényegét. Ezért nem felel meg a valós helyzetnek, sőt Marx emberfelfogásának meghamisítása, ha ezt a felfogást egyoldalúan hangsúlyozza valamelyik szerző. Mert bármennyire lényeges Marxnál az ember társadalmi nembeli lényként való felfogása, nem feledkezhetünk meg — éppen az ember totalitásában való felfogása miatt — Feuerbach nézeteinek marxi értékeléséről, azok egy részével kezdettől fogva tanúsított fenntartása, majd nyílt bírálata ellenére sem.

Ne feledjük, ahogyan arra a Kossuth Könyvkiadó, a Marxizmus—Leninizmus Klasszikusainak szerkesztősége is utal Marx Gazdasági-filozófiai kéziratának előszavában,⁹⁸ hogy Marx Hegelt a feuerbachi vívmányok talajáról bírálja, de ugyanakkor mindjárt meg is haladja Feuerbachot. A szerkesztőség előszavában arról sem feledkezik meg, hogy Marx jelentős mértékben átveszi Feuerbach szóhasználatát is (az ember mint „nembeli lény”; „naturalizmus” stb., valamint a már Hegel által alkalmazott fogalmakat, mint „elidegenedés”, „eldologiasodás” stb.), de új tartalommal tölti meg őket. Marx eleve elhárítja Feuerbach elvont, társadalmiatlan emberfogalmát, s az idealista dialektika bírálata Marxnál nem jár együtt a történetiség feláldozásával, a dialektika elsorvasztásával, ami Feuerbach gondolatvilágát jellemezte.

Az 1844-ből való kézirat előszavának szerzői méltán állapítják meg a következőket is: „Feuerbachhal ellentétben Marx nemhogy megsemmisítené a történetiséget és a dialektikát, hanem a hegeli dialektika egész gazdagságát megőrizve Hegelhez képest el is mélyíti azt, s középpontba állítja az ember, mégpedig a társadalmilag-történelmileg konkrét ember aktív szerepét a természetben és a társadalomban.”⁹⁹

Kritikai viszonyulása Feuerbach gondolatvilágához nem gátolja, sőt kötelezi Marxot, hogy már többször idézett, 1844-ben papírra vetett, de még nem a nyilvánosságnak szánt gazdasági-filozófiai elemzéseiben Feuerbachról a következőket írja: „*Feuerbach* az egyetlen, akinek *komoly, kritikai* viszonya van a hegeli dialektikához és igazi felfedezéseket tett ezen a területen, aki egyáltalában a régi filozófia leküzdője. A teljesítmény nagysága és az a zajtalan egyszerűség, amellyel Feuerbach ezt a világot nyújtja, csudás ellentétben áll ama fordított viszonnal.”¹⁰⁰ Ezt követően Marx részletezi Feuerbachnak Hegel zárt idealista gondolatrendszere meghaladását jelentő lényeges megállapításait, amelyeknek részletezése azonban nem tartozik közvetlenül, témánkhoz.

Marx emberfelfogásának totalitására vonatkozóan, miszerint az ember számtalan megnyilatkozásában a természeti és társadalmi tényezők

egymásba szövődéséről van szó, szolgáljon két idézet Marx gazdasági-filozófiai kézírataiból (III. kézirat, A hegeli dialektika kritikája című fejezet):

„Látjuk itt, hogy a végigvitt naturalizmus vagy humanizmus különbözik mind az idealizmustól, mind a materializmustól, és ugyanakkor kettőjüknek őket egyesítő igazsága. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy csak a naturalizmus képes a világtörténelem aktusát fogalmilag megragadni.

Az ember közvetlenül *természeti lény*. Mint természeti lény és mint eleven természeti lény egyrészt fel van ruházva *természetes erővel, élet-erővel, tevékeny* természeti lény; ezek az erők benne adottságokként és képességekként, *ösztönként* egzisztálnak; másrészt mint természetes, testi, érzéki, tárgyi lény *szenvedő*, megszabott és korlátozott lény, amilyen az állat meg a növény is, azaz ösztöneinek *tárgyai* rajta kívül, tőle független *tárgyakként* egzisztálnak, de e tárgyak az *ő szükségletének tárgyai*, lényegi erőinek tevékenykedéséhez és igazolásához nélkülözhetetlen, lényegi *tárgyak*. Hogy az ember *testi*, természeti erejű, eleven, valóságos, érzéki, tárgyi lény, ez azt jelenti, hogy *valóságos, érzéki tárgyakkal* bír lényének, életnyilvánításának tárgyául, vagyis hogy csak valóságos, érzéki tárgyakon *nyilváníthatja* életét...”¹⁰¹

„... *Érzékileg* lenni, azaz valóságosan lenni annyi, mint érzék tárgya lenni, érzéki tárgy lenni, tehát rajta kívül érzéki tárgyakkal bírni, érzékisége tárgyával bírni. *Érzékileg* lenni annyi, mint *szenvedőleg* lenni.

Az ember mint tárgyi érzéki lény ennél fogva *szenvedő* lény, és mert szenvedéseit érzékelő lény, *szenvedélyes* lény. A szenvedély, a passzió, az embernek tárgya utáni energikusan törekvő lényegi ereje.

De az ember nem csak természeti lény, hanem *emberi* természeti lény; s mint ilyennek mind létében, mind tudásában igazolódnia és tevékenykednie kell. Sem tehát az *emberi* tárgyak nem a természeti tárgyak, ahogyan közvetlenül kínálkoznak, sem pedig az *emberi* érzék, ahogyan közvetlenül *van*, ahogyan tárgyilag van, nem *emberi* érzékiség, emberi tárgyiség. Sem a természet — objektíve —, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az *emberi* lény számára adekvát módon. És mint ahogyan minden természetesnek *keletkeznie* kell, az *embernek* is megvan a keletkezési aktusa, a *történelem*, amely azonban számára egy tudatos és ezért mint keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus. A történelem az ember igazi természettörténete.”¹⁰²

Marx idézett gondolatmenetéről, amit példának foghatunk fel emberfelfogására is, joggal állapítja meg Šešić¹⁰³, hogy az emberfelfogás fejlődési vonulatában a XVIII. és a XIX. század során Marx volt elsőként képes elmélyültebben felfedni az emberi lét lényegét. Elsősorban azt, hogy az ember nemcsak a természeti fejlődés egyszerű eredménye, de nem is csak önmaga terméke, aminek alapján mint tisztán emberi termék független lehetne a természettől. Az ember egységes természeti-társadalmi lény, hangsúlyozza Šešić, „aki az emberi gyakorlati tevékenység által jön létre, amikor is a természet tárgyait az emberi valóság világának tárgyaivá alakítja át.” De ehhez még hozzá kell fűzni Marx második

lényeges felfedezését, azt, hogy az emberi valóság világában az ember mint nembeli lény jut kifejezésre, vagyis mint olyan lény, amelynek lényegét a gyakorlati társadalmi-történelmi tevékenység képezi, és amely révén alakítja saját emberi valóságát és önmagát is.

Összegezve, Šešić abban határozza meg Marx 'emberfelfogásának' korzakalkotó nagyságát — első tekintetre igen nehézkes fogalomkapcsolással —, hogy az embert „mint „természeti-társadalmi-öntudatos-cselekvő lényt fogta fel”.¹⁰⁴ Megjegyzendő, hogy Marx így ezt nem írta le sohasem, de elszórtan az emberrel kapcsolatos állítások jelen vannak megfogalmazásaiban, részben már az eddigi idézetekben is. Ehhez a fogalomfüzérhez csatolhatnánk Marx meghatározásaiból kiragadva még néhány, az ember lényéhez kapcsolódó megállapítást, amelyek szintén lényegesek, mint például a „nembeli” (szerbhórvát fordításban az idegen eredetű „generičko” szóval, de néha a szláv gyökerű „rodno” kifejezéssel jelölik), vagy az „érzéki”. A Šešić-idézetnél az a jelentős, hogy az idős és nagy tudású marxista saját felfogásához híven az említett négyet választotta ki a többi Marx által használatos jelző, vagy ha szabatosabban akarjuk fogalmazni: ember-jellemző közül.

A Marx emberfelfogásában megnyilvánuló totalitás-elv és a Hegel-felfogás bírálata kapcsán, de vonatkozik ez Feuerbach emberfelfogásának bírálatára is, kifejezésre jut Marxnak az alkotó, vagyis a tényleges megoldást is feltáró bírálata. Ennek illusztrálására Lukács két utalását idézzük *A fiatal Hegel*-ből:

„Hegel azzal, hogy ragaszkodik a szakadatlanul hatékony magábanvalónak az objektivitásához, leküzdí a kanti-fichte-i-típusú szubjektív idealizmust; azzal, hogy kitart az egyén, az egyéni tudat perdöntő szerepe mellett, túljut a nem-mechanikus felfogáson, amely a régi materializmust és Feuerbach materializmusát is jellemezte. Ahhoz, hogy teljes jelentőségében felmérhessük Hegelnek ezt a teljesítményét, idézzük fel Marx Feuerbach-kritikáját a hatodik Feuerbach-tézisből. Marx itt a következőt mondja Feuerbachkal szemben: »A lényeg ezért csak mint emberi nem, mint belső, néma, a sok egyént természetileg összekapcsoló általánosság fogható fel.« Hegel ábrázolása azért igaz tehát, mert ezt a kapcsolatot nem úgy fogja fel, mint ami pusztán természeti, hanem mint a »külsővéválás« általános folyamatának szakaszát.”¹⁰⁵ Majd a könyv zárórészében Lukács a következőket mondja: „Marx bírálatának mélységét mutatja, hogy a valóságos élet problémáitól felemelkedik a hegeli dialektika legelvontabb kérdéséig, ezeket a kérdéseket végleg megoldja a dialektikus materializmus szellemében, innen pedig rögtön közvetlen kapcsolatot teremt az élet időszerű kérdéseivel. Az egész hegeli filozófia középponti ellentmondásával van itt dolgunk, azzal az ellentmondással, amelyet Engels a rendszer és módszer közötti ellentmondásnak nevezett.”¹⁰⁶

Ha abból a kétségtelen tényből indulunk ki, hogy Marx vizsgálódásai „központjába állítja az embert”, de egyben történelmileg, társadalmi-osztályküzdelem szempontjából is konkrétan megfogalmazza, s így az osztálytársadalmakban differenciáltan és sohasem elvontan, a társadalmi

folyamatokon kívüli embert tartja szem előtt, akkor már-már szakmai eltorzulásból eredő fogalmazásnak tekinthető Veljko Korać idézett könyvének *Az ember és a világ gyökerei* című fejezetében közzétett állítása, miszerint „Joggal mondható, hogy *az ember filozófiai vizsgálata*, vagyis a filozófiai antropológia, *Marx minden vizsgáldásának, s mindenekelőtt a társadalmi jelenségek vizsgálata esetében kiindulópontja és alapja.*”¹⁰⁷

Mivel Marx vizsgáldásában olyan kiemelkedő helyet foglal el a történelmileg és társadalmilag konkretizált és egyben differenciált ember, így ez nemcsak félreértésre szolgáltatott okot, de lehetőséget kínált arra is, hogy Marx totalitáselvét egész tanítására és életművére önkényesen, hiányosan vagy egyáltalán ne alkalmazzák. Megtörtént, sőt ma is van rá példa, hogy kiragadva összefüggéseiből és túlméretezve Marx tanításának valamelyik lényeges tételét más lényeges tételek rovására, Marx életművét, a marxizmust meghazudtolják. Ilyen vonatkozásban alakult ki a XX. század második felében, elsősorban a marxizmus sztalinista, elsekélyesítő, gyakorlatiaskodó, dogmatista revíziójával szembeszegülve a marxizmus antropológiai leszűkítésének irányzata. Ez az irányzat Marx tanításának emberközpontúságát és az elidegenülésre vonatkozó nézeteit tartja az egész marxi életmű lényegének, más lényeges tételét háttérbe szorítva. Így valójában magával Marx életművével manipulálnak. Ezen irányzat képviselői — nem teljesen egyöntetű nézetű filozófusokról, szociológusokról és közírókról van szó, — rendszerint kritikai marxistáknak, vagy autentikus marxistáknak, esetleg a marxizmust megújító neomarxistáknak titulálják magukat. Ez az irányzat nálunk Jugoszláviában is jelen volt, és van is, s nemcsak erősen vitatható nézetei, de a 60-as évek második felében és a 70-es évek elején határozott militáns politikai fellépése is gondot okozott. Annak idején, amikor időserű volt ennek a vakvágányra futott irányzatnak a bírálata, társadalmi és szakszempontból, valamint politikai vonatkozásban is többen¹⁰⁸ és behatóan foglalkoztak vele. Ezért az iménti Veljko Korać idézet (a kiemelés természetesen az idézett szerzőé) a marxizmus ilyen antropológiai, elvont humanista értelmezését sejteti, noha könyve egészében nem képviseli ezt az álláspontot, sőt az említett fejezet zárómegállapításában kifejti: „Tehát *a gyakorlatnak* mint az emberi létezés alapvető struktúrájának mindig *társadalmi jellege* van. Marx emberfelfogása nincs beszorítva az antropológizmus vagy antropocentrizmus határai közé, s éppen ezért nyeri el igazi és teljes értelmét az embernek a társadalom terén való vizsgálata által, a társadalomról szóló tudomány, a szociológia által.”¹⁰⁹

Marx nézeteit összegezve, és egész életművét figyelembe véve Bogdan Šešić sikeres erőfeszítést tett 1969-ben megjelent, a jelenkor emberéről szóló könyvében arra, hogy nemcsak Marx meghatározásai értelmében, de a későbbi marxisták kutatási eredményeire támaszkodva foglalja össze az emberi lét lényeges tulajdonságait.¹¹⁰ E vállalkozás leíró és statikus volta miatt, a marxista emberfelfogás részletezését a szerző kiegészítette még az embert közelebbről meghatározó kettősségek felsorakoztatásával.¹¹¹

Tájékoztatásul felsoroljuk a Šešić által érintett témákat, mivel ezek is érzékeltetik az emberi lét sokrétűségét és mibenlétét. Így az ember: testi-szerves lény, lélektani jellegű lény, nembeli és társadalmi lény, függőségben levő lény, tudatos értékrenddel rendelkező lény, univerzális lény, szabad lény, s végül személyiséggel rendelkező lény. Az ember alapvető kettősségei közül Šešić a következőket veszi vizsgálat alá: fizikai-pszichikai, érzéki-értelmi, természeti-társadalmi és egyedi-társadalmiasodott. Ezenkívül az emberi életfolyamat legfőbb polarizációi közül a következőket részletezi:¹¹² a természetben lefolytatott és a természettől távoli életet, az emberi közösségbeli és a közösségen kívüli életet, a fejlődést és hanyatlást, az életet és a halált.

Marx 10. Feuerbach-tézisében kifejti, hogy az „új materializmus” célja „az emberi társadalom vagy a társadalmiasult emberiség”.¹¹³ az emberi társadalmon a valóban emberi társadalmat, a humanizmust értve. Ennek lehetőségeit és módzatait elemezve Predrag Vranicki a 60-as évek elején megállapítja,¹¹⁴ hogy az ember az egyetlen olyan lény, amely tudatosan és gyakorlati módon viszonyul az őt környező világhoz mint valós tényezők összességéhez. Az ember tehát az egyetlen olyan lény, amely az őt környező valóság irányában úgy viselkedik, mint emberi viszonyulása tárgyához, tehát olyan viszonyulásról van szó, amely nem hasonlítható a dolgok dolgok iránti viszonyához. Ez a viszony — pontosabban: viszonyulás — nem egyirányú, hanem általános. Az ember átfogó viszonyulása az őt környező valósághoz azt is jelenti, hogy a többi ember és önmaga iránt is kiépíti viszonyrendszerét. Az ember tehát nyitott lény, mert sohasem határozható meg véglegesen, mert alakítja világát, alakítja tárgyait, építi a történelem folyamán kialakult sokoldalú egyéniségét és saját történelmét is. Ezen felül az ember értelmes lény, s ezért szükségszerűen a jövő felé is fordul, mert „történelmét nemcsak a múltja alapján építi, hanem a jövő szemmel tartásával”. Vranicki képletesen alá is támasztja állítását azzal, hogy a múlt és a jövő a történelemalakítás alapanyagának tekinthető, de egy adott és megfelelő terv nélkül ebből az alapanyagból sohasem jöhetne létre a történelem épülete. „Ezért lényeges az ember számára, hogy a jövőre vonatkozó elképzelései ne elvont, eszményesített délibábra épüljenek, hogy valami vérszegény embertípus fantasztikus tákolmánya legyen, hanem olyan terv, amely a valóban rendelkezésre álló elemeket veszi számba.” Ezért tekinti Vranicki az ember egyik alapvető meghatározó elemének azt, hogy gyakorlati lény, ami ebben az esetben azt is jelenti, hogy az ember nemcsak valósága tárgyát, hanem saját történelmét és önmagát is alakítja.

Az emberi gyakorlat sokrétűségét példázza tehát, hogy az ember „újra-teremti természeti környezetét” (Marx) de egyben mint társadalmi lény alakítja társadalmi környezetét és önmagát is.

Marx már munkássága első éveiben (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*) kifejti: „Egy tárgyi világ gyakorlati létrehozása, a szervetlen természet *megmunkálása* az embernek mint tudatos nembeli lénynek az igazolása, azaz egy olyan lényé, amely a nemhez mint saját lényegé-

hez, vagyis magához mint nembeli lényhez viszonyul. Bár az állat is termel, ... az állat terméke közvetlenül fizikai testéhez tartozik, míg az ember szabadon lép szembe termékével. Az állat csak ama species mértéke és szükséglete szerint alakít, amelyhez tartozik, míg az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni; az ember ezért a szépség törvényei szerint is alakít.”¹¹⁵ (A hazai szerbhorvát nyelvű szakirodalomban a „species mértéke” kifejezést összevonva mint „mérték” fordítják, így ha nem is annyira szabatos a fordítás, jobban az emlékezetbe vésődik, hogy „az ember képes minden faj mértéke szerint termelni”, míg az állat „csak azon faj mértéke szerint képes alakítani, amelyhez tartozik”).¹¹⁶

Marx emberfelfogása szerint lehetséges az ember általános jellemzése, az embernek általában való értelmezése. Van ennek értelme, noha éppen az az új és korszakalkotó, hogy Marx tudatosan konkretizált embert, vagy még szabatosabban: történelmileg-társadalmilag meghatározott embert tart szem előtt. Többek között ezáltal képvisel Marx emberfelfogásával új minőséget Hegel és Feuerbach emberfelfogásához viszonyítva, amelyek, amint már érzékeltettük is, egymástól lényegesen különböznek.

Arra, hogy Marx is elvétele az embert általában, nem egy adott társadalmi-történelmi helyzet alapján meghatározott lényét, tárgyalja és veszi számba, Gajo Petrović is felhívja a figyelmet¹¹⁷ és idézi *A tőke* I. kötetének (első megjelenésének éve 1867) lábjegyzetéből az angol utilitarista, a hasznosság elvét hirdető filozófus, Jeremy Bentham nézeteire vonatkozó Marx-megállapítást:

„Ha például tudni akarjuk, mi hasznos egy kutya számára, akkor mélyére kell hatolnunk a kutya természetnek. Magát ezt a természetet nem lehet a »hasznossági elvből« megkonstruálni. Az emberre alkalmazva: ha minden emberi cselekedetet, mozgást, viszonyt a hasznossági elv alapján akarunk megítélni, akkor először az emberi természetet általában kell megvizsgálnunk s aztán a minden korszakban történelmileg módosult emberi természetet. Bentham nem sokat teketóriázik. A legnaivabb szárazsággal a modern nyárspolgárt, speciálisan az *angol nyárspolgárt* veszi *normálembernek*. Ami ennek a fura normálembernek és világának hasznos, az önmagába véve hasznos. Ezzel a mértékkel ítél meg aztán múltat, jelent és jövőt...”¹¹⁸

Gajo Petrović hasonlóképpen felhívja a figyelmet arra, hogy Marx a tőkés társadalmi viszonyok vonatkozásában jogosan tartja szemmel, az általános emberit, amikor *A tőke* I. kötetének érdemleges szövegében, a tőkés társadalom elembertelenítő hatásának hangsúlyozása kapcsán számonkéri az általános emberinek háttérbe szorítását; „...Mint ahogy mármost a polgári társadalomban egy tábornok vagy bankár nagy, az ember mint olyan ellenben igen nyomorúságos szerepet játszik...”¹¹⁹

Marx emberfelfogása és az általános emberi felszabadulás kivívását célzó útkeresése már eszmevilágának kialakulása és politikai küzdelmeinek legkezdetén, de egész életművében is állandóan jelen van elvontabb-általánosabb vagy konkrétabb-szűkebb formában. Ezért a marxizmustól,

s természetesen Marx alapvető nézeteitől is idegen az elvont humanizmus és az emberrel, valamint a társadalmi elvárásaival való manipulálás, amire a múltban is és a jelenkorban is volt, és van példa, nemegyszer épp Marx nevével és életművével visszaélve. Ezzel kapcsolatban Marx életműve szempontjából két igen jelentős fogalomkör, az ember elidegenedése és annak meghaladása, valamint a jövő társadalom humanizmusa, fontos helyet foglal el. Ezzel a két fogalomkörrel, értetlenségből vagy tudatosan, nem egy ízben visszaélnék azok, akik Marx és a marxizmus revíziójához folyamodnak, de azok is, akiknek eleve semmi közük a marxizmushoz, csak egyszerűen a marxizmussal foglalkozóknak tekintik magukat (és akiket marxológus, kremlológus, Kína-szakértő, a kelet-európai rendszerek szakértője és hasonló találó vagy kevésbé találó elnevezésekkel illetnek).

Marxnak az elidegenedésre és a humanizmusra vonatkozó első terjedelmesebb munkája, amelyet sokat idéznek, okkal és ok nélkül, az 1844-ben írt és hiányos terjedelemben ránk maradt, befejezetlen kézirat. Ezeket a jegyzeteket az Engelsszel társszerzőségben alkotott két mű: *A szent család* (megírás éve 1844, szeptember-november, megjelent 1945-ben) és *A német ideológia* (megírás éve 1845—1846, a kézirat első teljes terjedelmű megjelentetésének éve: 1932) megírása között rögzítette Marx írásos formában. Megjegyzendő, hogy az említett két mű címe csak főcím, a kor szokása szerint hosszú alcím is tartozik mindkét műhöz. Az 1844-ből származó gazdasági-filozófiai tárgyú kéziratok műhelymunkának számítanak. Marx ugyanis nem szánta őket megjelentetésre, noha szándékában volt valami módon a nyilvánosság számára készülő kötetet alkotni, amiről a fennmaradt előszó első változata is tanúskodik, de nem ismeretes, milyen címet gondolt adni kötetének. Marx utána elállt szándékától, hogy véglegesítse a kéziratokat, noha évekkel később is beiktatott kisebb részleteket nyomtatásban megjelent írásaiba, és nem egy jegyzetben rögzített gondolatát később részletezett. Amikor a moszkvai Marx—Engels Intézet 1932-ben először jelentette meg, Berlinben a kéziratok fellelhető részét, a kiadvány szerkesztői egy szerény, inkább technikai jellegű címet adtak: „*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*”. Azóta így ismeri a szakirodalom Marxnak ezeket a kézirateit.

Az 1844-ből származó gazdasági-filozófiai kéziratok keletkezése előtt Marx 1843 végétől 1844 áprilisáig behatóan foglalkozik gazdaságtani művek tanulmányozásával, ami kapcsán kilenc füzet széljegyzetet készít, s részben a saját nézeteit is lejegyzi. Az említett füzetek közül az első öt tartalmazza a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel ismertté vált művet. Az első kézirat 27 oldal apró kéziratos szöveget tartalmaz, amelyet három közcím (Munkabér, A tőke profitja, Földjáradék) tagol azzal, hogy az utolsó közcím nélküli hat oldal, amely szintén egy egészet képez, a szerkesztőtől Az elidegenült munka címet kapta. A második kéziratból csak az utolsó négy kéziratos oldal (a 40—43. számozású oldal) maradt fenn, amely kéziratrészletnek, ugyancsak a szerkesztők, A magántulajdon viszonya címet adták. A harmadik fennmaradt kézirat

43 kézirásos oldalt tartalmaz és tulajdonképpen apróbb egészek sorozata, amelyek a második (csak kis részben fennmaradt) kézirat kiegészítői és betoldásai, ezenkívül a pénzről szóló hosszabb önálló kéziratrészletet is tartalmazza, valamint a tervezett könyv előszavának első vázlatát.

Ez a három kézirat valójában *A tőke* kezdetének is felfogható, azzal a megjegyzéssel, amelyet igen találóan Nikolaj I. Lapin a következőképpen fogalmazott meg: „Miután 88 évvel keletkezésük után nyomtatásban megjelentek a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* a legélesebb eszmei-elméleti nézeteltérések forrásává váltak, amelyek a mai napig sem lanyhultak. Ez érthető is: hiszen az 1844-ből származó kéziratokat az jellemzi, hogy Marx a központi gazdaságtani témákat nem mint közgazdasági szakember közelíti meg (bár e téren is igen gyorsan szakemberré vált), hanem mint filozófus és szociológus, történész és politikus, mint forradalmár gondolkodó és gyakorlati forradalmár egyidejűleg.”¹²⁰

Témánkra vonatkozóan található Lukács jellemzése, amely szerint Marx „a gazdasági lét reális dialektikájában felfedi és megfogalmazza az emberi életnek, az ember társadalmi fejlődésének törvényeit”. Ezt Lukács a következőképpen fogalmazza meg: „Marx e munkában gazdag korszakától, a kivonatoktól eltekintve, három füzet maradt ránk, amely részint a polgári politikai gazdaságtannak, részint Hegel *A szellem fenomenológiája* c. művének bírálatát tartalmazza: a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Marx elmélyíti itt azt a zseniális ösztönzést, amelyet Engelsnek az *Évkönyvek*-beli tanulmányából nyert: az immár materialistává lett dialektika kategóriáit alkalmazza a közgazdaságtan problémaira, jobban mondva: a gazdasági lét dialektikájában felfedi és megfogalmazza az emberi életnek, az ember társadalmi fejlődésének törvényeit...”¹²¹

Nem vitás, hogy az 1844-ben megfogalmazott gazdasági, filozófiai és szociológiai tárgyú kéziratok Marx életművében jelentős alkotások, noha szerzőjük sohasem fogalmazta meg őket végső formájukban. Nyomtatásban való megjelentetésük sem volt egyszerű szerkesztőségi vállalkozás, mert nehezen áttekinthető, illetve megfejthető kéziratról van szó, sok áthúzással és betoldással. Marx kézírása különben is nehezen olvasható, ezeket a jegyzeteket pedig csak a saját részére készítette. Mivel azonban e jelentős kéziratok nem terjedelmesek, így a kiadóvállalatok a közreadott kiadványt rendszerint még más, az idő tájt keletkezett kézirattal is kiegészítik.

Jugoszláviában pl. már 1953-ban, Predrag Vranicki átfogó előszavával megjelent egy kötet Karl Marx és Friedrich Engels: Rani radovi (Korai művek)¹²² címen, amelynek gerincanyagát Marxnak a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* elnevezés alatt ismert kézirata képezi (a 233 oldal eredeti szövegből 134 oldal) azzal, hogy ezt még a Német—Francia Évkönyvek egyetlen 1844-ben megjelent kettős számának Marx és Engels írásai egészítik ki. A kötetet tartalmazza még a kéziratban sokat alakított és végleges formát nem öltött Feuerbachról szóló első fejezetet Marx és Engels *A német ideológia* című művéből. Ez a kötet több ki-

adást ért meg, s nálunk számtalanszor mint Korai műveket idézik komoly szaktanulmányok is, annak ellenére, hogy az e kötetben közölt írások korántsem képezik Marx és Engels korai műveinek átfogó válogatását (hogy csak Engels 1845-ben Lipcsében megjelent könyvét *A munkásosztály helyzete Angliában*, vagy Marx francia nyelven írt és 1847-ben Párizsban és Brüsszelben megjelent *A filozófia nyomorúsága* főcímet viselő könyvét említsük, amelyek kimaradtak ebből a kötetből). Ez a hazai kiadvány kétségtelen értékei mellett alkalmasnak bizonyult Marx és Engels életműve önkényes és egyoldalú interpretálására, az ötvenes években kialakuló jugoszláv marxizmus elvont humanista irányzatának értelmezésében.

A szóban forgó kéziratokat Magyarországon is külön kötetben jelentették meg *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel, azzal, hogy a kiadó kibővítette a kötetet (121—155. oldal) Marx kéziratban visszamaradt kivonatával Hegel „Phänomenologie”-ja utolsó (VIII.) fejezetéből, valamint két jegyzettel párizsi kivonat-füzeteiből.

A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* azért értékesek, mert Marx alapvető társadalmi kérdésekről, noha elvontan, de ugyanakkor tömören rögzíti nézeteit. Ezért is idéztük ez alkalommal Marxot gyakrabban, mert erre tömörségüknél fogva különösen alkalmasak ezek a hiteles szövegteredékek. Sajnos, az elvontság és a részletes kifejtés hiánya lehetővé teszi a polgári vagy a polgári érdekekhez és társadalmi elvárásokhoz igazodó szerzők számára, hogy ezeket az írásokat szembeállítsák a marxizmus forradalmi materialista és proletár osztályharcos álláspontjával. Ezen szerzők csoportja nem egy ízben nyilvánítja Marxnak a kézíratait és az említett években megalkotott és közzétett, vagy csak irodalmi hagyatékában fennmaradt írásait a nagy gondolkodó alapvető és mérvadó alkotásainak, a többi pedig jobbára ezen állítólagos alapvető alkotások alkalmazott és gyakorlati részletezésének tekinti. Ilyen alapon hivatkoznak a fiatal Marx állítólagos „etikai” szocializmusára, elvont „humanista” társadalomfelfogására és az ember lényegének értelmezésére, visszatérést hirdetve a hiteles, autentikus Marxhoz. Eközben csak Marx ifjúkori műveire gondolnak, amelyekben — állítólag — „elmélyültebb”, „filozófikusabb”, „autentikusabb” és „időálló” álláspontokat képvisel. Vannak olyan szerzők, akik Marx életművének elvont humanista értelmezéséből kiindulva szembeállítják az ifjú Marxot a későbbi alkotások Marxával, sőt ki is mondják, hogy egy meghatározott cenzúra létezik az ifjú Marx és a későbbi „elgyakorlatiasodó” Marx között. Ez a hamis értékelés szem elől téveszti, hogy Marx már az 1844-es kézírataiban, de az Évkönyvekben és *A szent családban*, Engelsszel együtt, ha néha még csak sejtetve és meglehetősen elvontan is, de már határozottan kifejti a dialektikus materializmus, a proletár kommunizmus és a kommunista humanizmus elméletét.

Természetesen az ilyen, valójában osztályszempontokat tagadó Marx-értelmezésnél vagy „fogatlan marxizmusnál” ahogyan Veljko Vlahović nevezte, és „a térdeplő forradalmárok” álláspontjainál bábáskodott egy

ellenkező indítású eszmei áramlat is, az, amely a kétféle Marxról szóló dogmatikus sztalinista revizionizmus nézeteit vallja. E szerint létezik egy „éretlen” Marx, aki még nem volt marxista és egy „érett” Marx. Ez utóbbi periódus a *Kommunista kiáltvánnyal* kezdődik 1847 végén. Ilyen alapon, szembeállítva az állítólagos kétféle Marxt, miszerint lényegtelenek Marx 1848 előtti alkotásai, támadási alapot kaptak a marxizmus elvont humanista értelmezői és azok, akik meggyőződésből vagy sugallatra Marx és Engels 1848 előtti jelentős alkotásait eszmetörténeti okmánytárba sorolták. Nem adódott tehát lehetőség a Marx korai műveivel való manipulálás elleni elvi és valóban marxista indítású szembeállításra.

Marx emberfelfogásától és az ember teljes társadalmi emancipációjáról vallott nézeteitől, valamint elméleti megfontolásaitól idegen az elvont humanizmus, az emberrel és a társadalmi elvárásaival való manipuláció. Az ember átfogó teljes társadalmi felszabadulását anyagi és szellemi természetű rabságából Marx olyan társadalmi folyamatként fogja föl, amely csak aránylag hosszú idő alatt érhető el.

Ezért is összegezi Marx konkrét humanizmusa értelmében, a jugoszláv szocialista építés első évtizedeinek tapasztalata alapján, Vranicki a következőket: „A szocializmus értelme nem lehet az előtte létező emberi viszonyok pusztá továbbfejlesztése, hanem csak azoknak a viszonyoknak a gyökeres túlhaladása, amelyekben az ember függőségben lévő, megvetett és elidegenedett lény volt. Az új humanizmus alapjában véve tehát a szocializmus kérdése.”¹²³ De fejtegetése során kitér még a következőkre is: „Mivel a szocializmus lényeges változásokat valósít meg, így terhes a régi viszonyoktól, beleértve a régi vágású embereket, lelki beállítottságukat és hagyományaikat, s ezért képtelen egyből megszüntetni történelmi hagyatékát. Az emberi elidegenedés különböző formái szükségszerűen jelen vannak és más alakban jelentkeznek, mert még nélkülözhetetlen az állam is, a hierarchia is, a piac is és a pénz is.”¹²⁴

Az ember teljes társadalmi kiteljesedését gátló kedvezőtlen körülményeknek és a visszahúzó tényezőknek pusztá megnevezése nem vallana Marx társadalomalakító forradalmi kommunista álláspontjára. Az igazi forradalmár magatartása ugyanis nem a sopánkodás, hanem az adott körülményeknek megfelelő cselekvés. Ezért is állapítja meg a Jugoszláv Kommunista Szövetség 1958-ban meghozott programja, a korai szocialista társadalmakat veszélyeztető bürokratizmus kapcsán, amely szükségszerűen jelentkezik és a szocialista társadalmi viszonyok torzításával veszélyezteti a fejlődést, hogy: „... Nem az a feladat, hogy lármázzunk a bürokratizmus ellen, sem, hogy demagóg vagy anarchista bírálatokkal illessük a szocialista állam szerepét, de az sem, hogy leplezzük a bürokrácia létezésének tényét, hanem az, hogy a tudatos szocialista erők kitartóan és szüntelenül harcoljanak azért, hogy fokozatosan kiszorítsák a társadalom szervezetéből az osztálytársadalom valamennyi maradványát, tehát a bürokratikus elemeket is.”¹²⁵

Az ember társadalmi érvényesüléséért folyó harc nehézségeiről írva

Veljko Vlahović 1973-ban megjelent könyvében¹²⁶ többek között idézi Marx bevezető gondolatait az 1852-ben harcostársa, Joseph Weydemeyer által, New Yorkban, először megjelentetett *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájából*: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára. És éppen amikor azzal látszanak foglalkozni, hogy valami még soha nem voltat teremtsenek, éppen az ilyen forradalmi válság-korszakban idézik fel aggodalmasan a maguk szolgálatára a múlt szellemeit, kölcsön veszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, hogy ebben az ősi, tiszteletre méltó álruhában s ezen a kölcsönzött nyelven vigyék színre az új világtörténelmi jelenetet...”¹²⁷

Ezt követően, a jelenkori helyzetet szemmel tartva Veljko Vlahović hozzáfűzi a következőket: „Vajon a mai körülményeink között, amikor azért küzdünk, hogy »változtassunk önmagunkon és a dolgok állásán«, hogy megszilárdítsuk az öngazgatói viszonyokat, nem akadnak-e szép számmal olyanok, akik »a múlt szellemeit hívják segítségül«, akik azt képzelik, hogy a burzsoá társadalom jelszavaival, jelmezeiben és harsonnáival vihetik majd véghez az új »világtörténelmi látványosságot«? Nem kevés ilyen akad a művészi alkotómunka területén sem, aki a holnaptól való félelmében a múltba menekül. A forradalmi változások minden tényleges érvényesülése egyúttal a visszafordulás lehetőségeit is csökkenti. Mindenféle álforradalmiság növeli a múlt megnyilvánulási lehetőségeit. Az új szükségletek és lehetőségek, valamint a régi viszonyok közötti harc sohasem jelentkezik a már egyszer látott formában. Ezért is korlátozott a kritikai párhuzamosság módszere. Innen van, hogy a történelem az élet tanítója is, de egyúttal teherként is nehezedik az új nemzedékek gondolkodására, amelyek a maguk történelmét alakítják.”¹²⁸

A marxista emberfelfogást tömören Ilija Vuković a következő módon összegezi, természetesen csak a leglényegesebbet hangsúlyozva, s egyben vállalva bizonyos értelmű egyszerűsítést is: „A burzsoá felfogástól eltérően a marxista filozófiai-szociológiai emberfelfogás nem elvont, individualista és pesszimista, hanem a valóságban gyökerezően realista, humanista és optimista. Olyan felfogásrendszerről van szó, amely az embert sokoldalúságában és összetettségében fogja fel egyidejűleg mint természeti és társadalmi lényt.”¹²⁹

Az ember ilyen sokrétű kiteljesedése tehát csakis egy megfelelő társadalmi folyamat során mehet végbe, az emberi elidegenedés megszüntetésének és a kommunista humanizmus elérésének Marxtól idegen módon való meghirdetése viszont voltaképpen kishitű lebecsülése mindannak, amit eddigi szocialista fejlődésünk során elértünk. Mindkét közelítésre nemcsak saját környezetünkben, de világviszonylatban is bőven találunk példát.

Az első közelítési módra a legbeszédesebb példa a hírhedt sztálini bürokratizmus. Ez gyakran megvalósultnak hirdette azt, ami csak idővel és jelentős erőfeszítések árán, fokozatosan érhető el. A másik irányzatot

az ultrabalos jelszavakat hirdető, meglehetősen szétforgácsolt csoportok képviselik, amelyek úgy hiszik, vagy legalábbis azt hangoztatják, hogy mindent gyökeresen meg kell változtatni, mert a szocializmus eddigi eredményei olyan elenyészőek, hogy arra nem is érdemes építeni.

Egyik irányzatnak sem a proletariátus a szociális hordozója még akkor sem, ha bizonyos részei ezekkel az irányzatokkal sodródtak. Voltaképpen a tőkés társadalomban felduzzadt nyárspolgári réteg ad magáról hangot a nagy forradalmi események közepette. Ez a bürokrata réteg, amely a sztálinizmus szociális hordozója volt és mint irányzat — az adott helyzethez való idomulással — uralkodó irányzatként törekszik a felszínen maradni. De vonatkozik ez a nehézségekkel küszködő szocialista társadalmak és még inkább az általános gazdasági, politikai és erkölcsi válságba jutott fejlett tőkés társadalmak távlat nélküli nyárspolgárságának egy részére is, amelynek sem bátorsága, sem eltökéltsége nincs a kitartó, szervezett forradalmi küzdelemhez. Elkerülhetetlenül felötlik a nyárspolgárságnak a proletárforradalomban tanúsított magatartásáról írt Lenin-jellemzés. Szerinte a nyárspolgárt mint a forradalom szükségszerű útítársát mindig óvatosan kell kezelni, mert a forradalmiságot, ami kitartást és önfegyelmet követel, könnyen felcseréli az álforradalmi radikalizmussal, ami tulajdonképpen a forradalmi küzdelmekbe való belefáradást fejezi ki és a kitűzött forradalmi célok elérése miatti türelmetlenségnek ad hangot. Ezért, amikor a nyárspolgár a forradalom dagályán úszik, a forradalmárnál is radikálisabbnak igyekszik lenni, azaz, hogy amikor bekövetkezik a forradalom apálya, elsőnek húzza meg a vészharangot és takarodót fúj, hirdelve, hogy mindennek vége, kilátástalan a további küzdelem. Ez képezi valójában a sztálini rendszer társadalmi valóságától elszakadó Patyomkin-falvak igaziaknak nyilvánító vakbuzgóságát, de a jelenkor századvégének ultrabaloldali szellemi beállítottságát is, ami hangzatosságával igyekszik leplezni álforradalmiságát.

6. Az elidegenedés és a szocialista humanizmus

Marx emberfelfogásának lényeges elemét képezi az ember elidegenedéséről, külsővé válásáról, valamint ezen elidegenedésnek a fokozott megszüntetéséről szóló tanítása. Ehhez szorosan kapcsolódnak még az emberi igényeknek megfelelő társadalomról és a kommunista humanizmusról szóló Marx-fejtegetések.

Az elidegenedést mint szakkifejezést Marx kénytelen volt használni, amennyiben fenn akarta tartani a kapcsolatot — márpedig nagyon is fenn akarta — az akkori közírókkal, a szellemi irányzatokkal, mert a még nem egyesült Németországban a XIX. század első felében úgyszólván általánosan használatos volt az elidegenedés szakkifejezés.

Az akkori idők szellemi nagyságai közül szélesebb körben Hegel vezet be az elidegenedés fogalmát elsősorban az őszesme dologiasodása

kapcsán. Valamivel más vonatkozásban használja Feuerbach az elidegenedést, noha szintén a reális világ ellentmondásának elemzésekor. Az általa értelmezett elidegenedés elsősorban az embernek mint természeti lénynek önmagával való meghasonulását jelöli, amely során megteremti maga számára az illuzórikus vallási képzetek fantasztikumának világát. Természetesen Hegel követői, a hegeli konzervatív jobboldal számára éppúgy, mint a baloldali ifjúhegeliánusok és általában az akkori gondolkodók számára — bár eltérő tartalommal — de az emberi elidegenedés és okozói, valamint a megszüntetése — általánosan használatos kifejezés volt. Ezért az, aki korrespondálni kívánt kora szellemi életével, nem kerülhette el az ember elidegenedésének kérdéskörét. Így Marx számára, aki közíró és gondolkodóként igen élénken részt vett, különösen munkássága első évtizedében a németországi szellemi életben, természetes volt, hogy az elidegenedés kapcsán se maradjon ki a napirenden levő kérdések tisztázásából, illetve hogy kifejtse az ezzel kapcsolatos saját nézeteit is.

Ahogy erre Lapin utal,¹³⁰ nyilván Hegel általános gondolatmenetét követve, de materialista társadalomtörténeti szemléletből kiindulva, Marx az elidegenedés tárgyalását a szellemiség területén a vallásosság kérdéseiben összpontosítja, a politika területén megnyilvánuló elidegenedést az állam létezéséhez és hatásának elemzéséhez kapcsolja, míg az ember anyagi téren való elidegenedésénél a pénz szerepe és lényege szolgál számára kiindulópontul. Az elidegenedés ilyen részletezése azonban még nem teszi lehetővé Marx számára, hogy az elidegenedést általános jelentésében, immár saját értelmezésében felfedje. Ezt azonban Marx hamarosan megvalósítja, felfedve hogy az emberi elidegenülés kiindulópontja a munkavégzés területén van. Ennek felfedezése alapján az elidegenedés mint általánosítható fogalomkör, meglehetősen rövid időtartamra, Marx kutatásaiban és elemzéseiben hangsúlyozottan előtérbe kerül. Az elidegenedés alapfogalma által Marx már képes az emberiség történelmi fejlődésének valóságos, a tényleges helyzetnek és folyamatoknak megfelelő elmélyült elemzésére, illetve a fejlődés távlatainak feltárására, most már nem csak kommunista meggyőződése, hanem a valóság igazságra törő tudományos elemzése alapján.

Ezért állapítják meg, indokoltan, a Marx és Engels műveit sajtó alá rendező magyarországi szerkesztők a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című kiadvány előszavában (természetesen fejtegetésük súlypontja nem Marx emberfelfogása, sem az elidegenedés Marx által való értelmezése, hanem a kéziratok szerepe és helye a tudományos szocializmus alapjainak kialakulási folyamatában, ami kapcsán az elidegenedés értelmezésének is megvan a maga jelentős helye):¹³¹

„Igen világosan mutatkozik meg Marxnak az őt megelőző polgári gondolkodáshoz való viszonya, valamint a gazdasági és a filozófiai kritika szerves egysége, elválaszthatatlansága a »Gazdasági-filozófiai kéziratok« központi kategóriájában, az elidegenedésben. Az elidegenülés középponti szerepet játszik Hegel filozófiájában és Feuerbach valláskritikájában is.

De Hegelnél az öntudat elidegenüléséről van szó, Feuerbachnál pedig az elvont történelmen és osztályokon kívüli ember elidegenedéséről. Marx tudományosan megfogalmazott történelmi-társadalmi értelmet ad az elidegenülés kategóriájának, megtölti azt gazdasági és történelmi tartalommal, osztálytartalommal (s ezzel döntő lépést tesz a polgári gazdaságtan által *adottnak* vett alapvető viszonyok magyarázatában, és megteszi az első lépést a társadalmi formák történelmi elemzésében azon az úton, amelynek további lépéseit a »Német ideológia«, majd pedig a »Tőke« és annak előmunkálatai, s később a »Család, magántulajdon és állam«-nak — ezt a témát Marx akarta feldolgozni — megírási előkészületei jelölik).”

A munkafolyamattal kapcsolatos elidegenülést Marx alapján négyféle megnyilvánulásában összegezi. Először a saját munkatermékétől való elidegenülés, amely termék a tőkés társadalomban mint a munkáson kívül álló és felette uralkodó erő jelentkezik. Ezt a lényeges megfigyelését Marx valamivel később az áru fétis-jellegeként részletezi. Másodsor, a termelés folyamatában való önelidegenülést, amely során az ipari korszak rabszolgájaként mások, a tőkés megbízottjai akaratának kénytelenek alávetni magukat a munkásuk, s munkájukat tőlük idegenek érdekében végezni. Ezt a körülményt Marx gazdasági kutatásai eredményei alapján a tőkés társadalmi rendre jellemző kizsákmányolás részletezésében tárja fel. Harmadszor, az ember elidegenülését „emberi lényétől”, saját társadalmi természetétől. Az elidegenülésnek ezt az alakját általában mint szociális elidegenülést emlegeti a szakirodalom, a munka- és az iparszociológia pedig behatóan tárgyalja napjainkban a rohamos tudományos-technológiai fejlődésnek a munkafolyamatra gyakorolt hatása kapcsán, ami a tőkés kizsákmányolás körülményei között sajátos módon időszerű. Negyedszer, „az embernek az embertől való elidegenedését”, amely az osztálytársadalom egész szerkezetében jelen van, azzal a lényeges figyelmeztetéssel, hogy ez nem meríti ki a társadalmi osztályok közötti ellentétet, hanem az egyes osztályon belüli egyenlőtlenségre is kiterjed. Így a tőkés társadalomban a proletár-bérmunkás osztályon belül, mint a kapitalizmus legelidegenedettebb osztályában, is jelentős akadályokat gördítenek az osztályszolidaritás és általában, az általános társadalmi előrehaladás vonalán a szocialista humanizmus kiteljesedése elé.

A munka folyamatával összefüggő és az ember elidegenedésének magvat képező négy alapvető alakot Marx néhány eredeti és jellegzetes megfogalmazásával illusztráljuk. Az alábbi idézetek Marxnak a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című, először 1932-ben (Marx—Engels Intézet kiadása) megjelentetett Az elidegenült munka című részéből valók.

Ebben a kéziratrészben tehát Marx átfogóan fogalmazva kifejti: „A munkás annál szegényebb lesz, minél több gazdagságot termel, minél inkább növekszik termelése hatalomban és terjedelemben. A munkás annál olcsóbb áruvá lesz, minél több árut hoz létre. A dolgok világának értékcsökkenésével egyenes arányban nő az emberek világának *elértéktelenedése*.”

A munka nemcsak árukat termel; önmagát és a munkást is mint árut termeli, mégpedig abban a viszonyban, amelyben egyáltalában árukat termel.

Ez a tény nem fejez ki egyebet, mint ezt: A tárgy amelyet a munkás termel, a munka terméke mint *idegen lényeg*, mint a termelőtől *független hatalom* lép vele szembe. A munka terméke az a munka, amely egy tárgyban rögzítette, dologivá tette magát, a munka *tárgyasulása*. A munka megvalósulása a munka tárgyasulása. A munkának ez a megvalósulása a nemzetgazdasági állapotban, mint a munkás *megvalótlanulása* (Entwirklichung), a tárgyasulás mint a *tárgy elvesztése és a tárgy tárgyában való szolgasága*, az elsajátítás mint *elidegenülés*, mint *külsővé-idegenné válás* jelenik meg.¹³²

Részletesebben elemezve alapvető tételét Marx többek között kifejti: „... A munkásnak a maga termékében való *külsővé-idegenné válása* nem csak azzal a jelentőséggel bír, hogy munkája tárggyá, *külső* egzisztenciává válik, hanem, hogy *rajta kívül*, tőle függetlenül idegenül egzisztál és vele szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele szembe.

Vegyük szemügyre mármost közelebbről ezt a *tárgyasulást*, a munkás termelését és benne az *elidegenülést*, a tárgynak, az ő termékének *elvesztését*.

A munkás semmit sem hozhat létre a *természet*, az *érzéki külvilág* nélkül. Ez az az anyag, amelyen munkája megvalósul, amelyen munkája tevékeny, amelyből és amelynek révén termel.

Mint ahogy azonban a természet nyújtja a munka *létfenntartási eszközeit*, abban az értelemben, hogy a munka nem *élhet* tárgyak nélkül, amelyeken gyakorolják, úgy másfelől ő nyújtja a *létfenntartási eszközöket* a szűkebb értelemben is, tudniillik maga a *munkás* fizikai létfenntartásának eszközeit.

Minél inkább *elsajátítja* tehát a munkás a külvilágot, az *érzéki természetet* munkája által, annál inkább elvon magától *létfenntartási eszközöket* abban a kettős tekintetben, először, hogy az *érzéki külvilág* mindinkább megszűnik munkájához tartozó tárgy, munkájának *létfenntartási eszköze* lenni; másodsor, hogy mindinkább megszűnik közvetlen értelemben vett *létfenntartási eszköz*, a munkás fizikai létfenntartása számára való eszköz lenni.

E kettős tekintetben a munkás tehát tárgyának szolgájává lesz, először, hogy *munkájának tárgyát*, azaz, hogy *munkát* kapjon, és másodsor, hogy *létfenntartási eszközöket* kapjon...¹³³

Az emberi lénynek nembeli lény-mivoltától való elidegenedése, illetve ennek magyarázata Marx eredeti német nyelvű fogalmazásában, de szintúgy a magyar nyelvű fordításban is egyszerűbb, mint a szerbhorvát nyelvű fordításban, mert a „nembeli lényt” rendszerint „generično biće” kifejezéssel fordítják, ritkábban pedig „rodno biće” kifejezéssel. Mindkét kifejezés csak Marx fejtegetései kapcsán válik közvetve érthetővé, de még így is fennmarad egy bizonyos értelmi homály. Ezért a különben

bonyolult fogalmazásnak számító Marx-szövegrész magyar nyelvű fordításban nem mondható nehezen érthetőnek. Íme az ízelítő az embernek mint nembeli lénynek az elidegenedéséről:

„Az ember nembeli lény (Gattungswesen), nemcsak annyiban, hogy gyakorlatilag és elméletileg a nemet, mind a sajátját, mind a többi dolgokét is a maga tárgyává teszi, hanem — és ez csak más kifejezés ugyanazon dologra — annyiban is, hogy önmagához mint a jelenvaló, eleven nemhez viszonyul, hogy magához mint *egyetemes*, ennél fogva szabad lényhez viszonyul.

A nembeli élet mind az embernél, mind az állatnál fizikailag először is, abban áll, hogy az ember (akár az állat) a szervetlen természetből él, s minél egyetemesebb az ember az állathoz képest, annál egyetemesebb a szervetlen természetnek az a területe, amelyből él...

Azáltal, hogy az elidegenült munka az embertől 1. elidegeníti a természetet, 2. önmagát, saját tevékeny funkcióját, élettevékenységét, ezáltal elidegeníti az embertől *a nemet: a nembeli életet* számára az egyéni élet eszközévé teszi. Először elidegeníti a nembeli életet és az egyéni életet és másodsor az utóbbit elvonatkoztatásában az első céljává teszi, ugyancsak elvont és elidegenült formájában.”¹³⁴

Végül egy példa Marx megfogalmazása alapján arra, mennyire központi helyet foglal el az elidegenedés értelmezésében a munka végzése a tőkés társadalomban, aminek a gazdasági-társadalmi magvát a tőkés magántulajdonon alapuló kizsákmányolás, illetve szociológiai vonatkozásban a sajátos elembertelenítő munkamegosztás képezi. Marx ide vonatkozó megfogalmazása az öngazgatású szocializmus jugoszláviai törekvéseit, célkitűzését és gyakorlatát is megvilágítja. Ebből kitűnik ugyanis, hogy milyen szoros kapcsolat létezik az ember elidegenülési formáinak megszüntetése és a között a folyamat és társadalmi viszonyrendszer között, amelyet napjainkban szocialista öngazgatásként jelölünk meg. Ezt különben a jelenkor társadalmi körülményei között mint élő társadalmi gyakorlatot és a jövőbemutató marxista elméletet a szocialista Jugoszláviában fejlesztettük ki leginkább. Visszatérve Marx 1844-ben papírra vetett megfogalmazására, ez a fejtegetés (némi kihagyásokkal) a következőképpen hangzik:

„Ha a munka terméke nem a munkás, ha idegen hatalom vele szemben, ez csakis azáltal lehetséges, hogy *a munkáson kívül egy másik emberé*. Ha tevékenysége az ő számára kín, akkor másvalaki számára kell *élvezetnek* és másvalaki életörömének kell lennie. Nem az isten, nem a természet, csak maga az ember lehet ez az idegen hatalom az ember felett...

Az embernek minden magától és a természettől való önelidegenülése abban a viszonyban jelenik meg, amelyet magának és a természetnek más, tőle megkülönböztetett emberekhez ad... Az elidegenült munka által az ember tehát nemcsak a termelés tárgyához és aktusához mint idegen és vele szemben ellenséges hatalomhoz való viszonyát hozza létre; létrehozta azt a viszonyt is, amelyben más emberek az ő termeléséhez és

termékéhez állnak, és azt a viszonyt, amelyben ő e más emberekhez áll...

Tehát az *elidegenült, külsővé-idegenné vált munka* által a munka létrehozza a munkától idegen és azon kívül álló embernek e munkához való viszonyát... A *külsővé-idegenné vált munka* (a *külsővé-idegenné vált élet*) fogalmát a nemzetgazdaságból persze a *magántulajdon mozgásának* eredményeként nyertük. De a fogalom elemzésénél megmutatkozik, hogy ha a magántulajdon a külsővé-idegenné vált munka alapjaként, okaként jelenik is meg, mégis éppenséggel annak következménye, mint ahogy az istenek is *eredetileg* az emberi értelem eltévelyedésének nem az oka, hanem az okozata. Később ez a viszony átcsap kölcsönhatásba."¹³⁵

Az emberi társadalom értékrendszere szempontjából vizsgálva az alapvető, a legfőbb értéket Dragan Ničić joggal állapítja meg — hogy a marxista axiológia szemszögéből tehát az alapvető és legfőbb érték maga az ember, s ez magába foglalja azt is, hogy az ember öntevékeny lény. Mint ilyen, tudatosan, akarata szerint, tevőlegesen viszonyul a valósághoz, s mint ember a munkáján keresztül nyer elismerést, fejezi ki emberi mivoltát.

Mivel tehát az osztálytársadalomban a munka és a munkavégzés által sokféleképpen elidegenül az ember, ez a körülmény kivetkőzteti emberi mivoltából, s ezért írja Ničić a következőket:

„Az osztálytársadalmakban azonban kényszerűség és az idegen munka kizsákmányolása uralkodik, s ezért az ember nem érvényesülhet, sem úgy, mint szabad, sem úgy, mint egyetemleges lény. Mindennapi társadalmi létezésében nem valósíthatja meg »nembeli lényegét«. Anyagi és szellemi tevékenységei és ezek eredményei ugyanis átváltoznak vele szembenálló és rajta uralkodó ellenséges erővé, s őt, a társadalmi-történelmi folyamat alanyát, annak tárgyává teszik. *Elidegenedésnek* Marx éppen ezt a társadalmi munkamegosztáson alapuló, objektív helyzetet nevezi.

A humanizmus és az elidegenedés polgári és marxista értelmezése között lényeges különbségeket találunk. A polgári humanizmus individualisztikus, és az elidegenedés megörökítésére törekszik, rendszerint úgy, hogy azt a tárgyasulással azonosítja. A marxizmus az elidegenedést a társadalmi élet múlandó, történelmi jelenségeként fogja fel, amely a kommunizmusban teljesen eltűnik..."¹³⁶

További fejtegetései során Ničić hivatkozik Marxnak arra a drámai megfogalmazására, hogy miként vetkőzteti ki a tőkés rendszer a bér-munkást emberi mivoltából. A munkás abban, ami által emberi-társadalmi lény — vagyis elsősorban a társadalmi jellegű munkavégzés kapcsán — olyannyira elidegenül, azaz külsővé-idegenné válik, hogy már csak a munkán kívül, tehát a nem sajátosan emberi létezésében, úgyszólván általános élőlényi, vagyis természeti létében, azaz állati létezésében marad meg aránylag szabadnak annak a társadalomnak kellős közepén, amely által válik társadalommá, és amelyben tulajdonképpen hangsúlyozottan nem-állati, hanem emberi jellegének kellene kidomborulnia. Ezzel kapcsolatban Dragan Ničić utal az alábbi megállapításra, amelyben Marx

jónéhány tételben kifejti válaszát arra a kérdésre, hogy „miben áll... a munka külsővé-idegenné válása”?:

„Először is abban — fejti ki Marx —, hogy a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak a munkán kívül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig magán kívül levőnek. Otthon akkor van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon. Munkája ennél fogva nem önkéntes, hanem kényszerű, *kényszermunka*. Ezért nem szükséglet kielégítése, hanem csak *eszköz* a rajta kívül levő *szükségletek* kielégítésére. A munka idegensége tisztán el-
tűnik abban, hogy mihelyt nem egzisztál fizikai vagy egyéb kényszer, úgy menekülnek előle, mint a dögvész elől. A *külsőleges* munka, az a munka, amelyben az ember külsővé-idegenné válik, az önfeláldozás, a sanyargatás munkája. Végül a munka *külsőlegessége* a munkás számára megjelenik abban, hogy nem az ő sajátja, hanem másvalakié, hogy nem az övé, hogy benne ő nem önmagához, hanem másvalakihez tartozik. Mint ahogy a vallásban az emberi fantázia, az emberi agy és az emberi szív öntevékenysége az egyéntől függetlenül, azaz mint idegen, isteni vagy ördögi tevékenység hat az egyénre, ugyanúgy a munkás tevékenysége nem az ő öntevékenysége. Más, magamagának elvesztése.

„Az lesz tehát az eredmény, hogy az ember (a munkás) már csak állati funkcióiban — evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. — érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban már csak állatnak. Az állati lesz az emberivé és az emberi az állatívá.

Enni, inni és nemzeni stb. ugyan szintén emberi funkciók. De abban az elvonatkoztatásban, amely ezeket az emberi tevékenység egyéb körétől elválasztja és végső és egyedüli végcélokká teszi, állatiak.”¹³⁷

Mindenesetre, amikor Marxnak az elidegenülésről szóló tanítását mérlegeljük, tekintetbe kell venni azt az indokolt figyelmeztetést, amire pl. Ilija Vuković is utal: „Marx bölceleti-antropológiai koncepciójának központi kérdése nem az elidegenedés (az alienatio) elmélete, hanem az emberi elidegenülés megszüntetésének (a desalienationak), az önaffirmálásnak, önszervezkedésnek és az alkotóképesség sokoldalú kibontakozásának elmélete, amely a termelők szabad társulása felé mutat.

Marxnak a munka elidegenülésének megszüntetésére, illetve az ember általános emberi emancipációjára vonatkozó elmélete a marxista emberfelfogás gerincét képezi, de egyszersmind a jelenkor társadalmi fejlődése és a szocialista forradalmi változások megértésének a kulcsát is.”¹³⁸

Mint ahogy Marx emberfelfogásában nem központi, vagy legalábbis nem egyetlen lényeges tétel az elidegenedés — úgy nem helytálló, sőt hamis az a nézet is, amely szerint Marx később (egyések szerint „érett Marx”-ként) eltekint az elidegenedés tárgyalásától és szűkebb, de konkrét módon foglalkozik a kérdéskörrel. Vannak olyanok is, akik állítják, hogy Marx későbbi munkássága során az elidegenülés helyett már

csak az osztályelnyomást és az osztálykizsákmányolást, valamint ezek megszüntetését tárgyalja.

Természetesen, amikor Marx a tőkés társadalmi valóságot közgazdasági-szempontról elemzi, akkor — és ez volt egyik tudatosan vállalt súlyponti kötelezettsége a forradalmi mozgalom előtt — a proletariátus gazdasági kizsákmányolásáról értekezik, noha a gazdasági vizsgálódása sohasem mellőzte a bölcséleti és társadalomelméleti közelítést sem. Viszont amikor az alapvető társadalmi folyamatokat vizsgálja, Marx az emberi elidegenedéstől szűkebb fogalmat használ, vizsgálódásainak összpontosítása is körülhatároltabb, s ezért társadalmi- és osztályelnyomásról ír. Ezért ilyen vonatkozásban nem a desalienatio vizsgálódásának célja, hanem az osztálykizsákmányolás felszámolása és a munka felszabadítása, illetve a szabadon társult munka társadalmának megteremtése, vagy az osztályelnyomás felszámolása és a kommunista társadalom létrehozása. Mégis téves az a nézet, hogy Marx az elidegenedést csak ifjúkori, főleg 1844-ben írt gazdasági-filozófiai kézírataiban tárgyalja. Az elidegenedés mint szakkifejezés ritkábban ugyan, de jelent van *A tőke* I. kötete 1857—1858-ban megfogalmazott filozófiai szövegezésében, *A tőke* 1867-ben megjelent I. könyvében, *A tőke* Engels által megjelentetésre előkészített, 1894-ben közreadott III. könyvében is.

Ennek a ténynek eredeti Marx-idézetekkel való érzékeltetésére még visszatérünk. Ám nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy Marxnak az elidegenedésről (és ennek túlhaladásáról) szóló nézetei nemcsak az áru fétis-jellegének és a tőkés társadalmi rendszer osztálykizsákmányolásának elméleti alapjául szolgáltak. Ezekből a kutatási eredményekből kiindulva — amire Dragutin Leković is felhívja a figyelmet¹³⁹ — Marx kifejti az ember lényére, az eldologiasodásra, az igazi humanizmusra, közelebbről pedig a kommunista humanizmusra, az ember totalitására, az emberiség történelmének értelmére vonatkozó nézeteit. Ezért téved Ernst Bloch, Marx ifjúkori műveinek és külön az elidegenedésre vonatkozó elméletének a védelmére kelvén a sztálinista revízióval szemben, — amely tagadta, és ma is tagadja a korai marxi életmű jelentőségét —, mert egy ellenkező előjelű hibába esik. Leković szerint ugyanis: „Bloch nemcsak túlbecsülte Marx ifjúkori műveit, hanem megkísérelte átszerkeszteni a marxizmust az elidegenedés elmélete alapján, és arra törekedett, hogy a marxizmust ennek az elméletnek a keretei közé szorítsa. Ezáltal a marxizmust elvont humanizmussá alakította, az elidegenedés elméletét pedig spekulatív antropológiává.”¹⁴⁰

Megjegyzendő, hogy a marxizmust elvont humanista módon értelmezők között nálunk is akadnak végtelensek, akik szerint az ifjúkori művek a Marx-életmű leglényegesebb alkotásai, a többi pedig csak az alapvető mondanivaló kibővített vagy épp leszegényített formában való alkalmazása, konkrét kutatási területeken.

Az elidegenülés kérdését Marx az 1857—1858-ban megírt, elsősorban közgazdasági jellegű értekezésében, amelyet végleges formájában egy

évvel később, *A politikai gazdaságtan bírálatához* (Első füzet) címen jelentetnek meg, a következőképpen taglalja:

„... Csak a XVIII. században, a »polgári társadalomban« lépnek szembe az egyes emberrel a társadalmi összefüggés különböző formái az ő magáncéljait szolgáló pusztá eszközként, külső szükségyszerűségként. De az a korszak, amely ezt az álláspontot, az egyedülálló egyes ember álláspontját létrehozta, éppen az eddig legfejlettebb társadalmi (erről az álláspontról általános) viszonyok korszaka. Az ember a szó legszorosabb értelmében »zoon politikon« (politikai, társadalmi állat), nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban tud egyedülállóvá válni.”¹⁴¹

A tőke, A politikai gazdaságtan bírálata, Első kötet, I. könyv, A tőke termelési folyamata (Marx véglegesítette, első nyomtatásának megjelenési éve 1867) és *A tőke, A politikai gazdaságtan bírálata*, Harmadik kötet, III. könyv, A tőkés termelés összefolyamata (szövegét Engels véglegesítette mint a kötet kiadója; első nyomtatásának megjelenési éve 1894) 1974-ben közreadott szerbhorvát nyelvű kiadásának tárgymutatója alapján a mű az elidegenedést 4 (I. kötet) illetve 7 (III. kötet) helyen tárgyalja.¹⁴² Annak szemléltetésére, hogy Marx későbbi, tehát az Engelsszel közösen írt *A Kommunista Párt kiáltványa* utáni évek elemző szövegeiben is tárgyalja az elidegenedést két idézetre hivatkozunk *A tőke* I. kötetéből:

„A munkának ez a természeti ereje a tőkének — amelybe a munkát bekebelezték — az *önfenntartó erejeként* jelenik meg, éppen úgy, ahogy a munka *társadalmi* termelőeri a tőke tulajdonságaiként és ahogy a többletmunkának a tőkés által való állandó elsajátítása a tőke állandó *önértékesítéseként*. A munka összes erői a tőke erőiként vetítődnek ki, ahogy az áru összes értékformái a pénz formáiként.”¹⁴³

„A törvény, amely szerint, hála a társadalmi munka termelékenységének haladásának, a termelési eszközök mind nagyobb tömegét progresszíve csökkenő erőnkifejtéssel lehet mozgásba hozni, ez a törvény *tőkés* alapon, ahol nem a munkás alkalmazza a munkaeszközöket, hanem a munkaeszközök a munkást, úgy fejeződik ki, hogy *mennél nagyobb a munka termelőereje, annál nagyobb a munkások nyomása foglalkoztatási eszközeire*, tehát annál bizonytalanabb létezésük feltétele: *saját erejük eladása az idegen gazdagság szaporítására, vagyis a tőke önértékesítésére.*”¹⁴⁴

A tőke III. kötetéből példaként a következő két szövegrészletet választottuk:

„Ez az elképzelésmód annál kevésbé hat meglepően, mert a tények látszólag megfelelnek neki és mert a tőkeviszony valóban elrejtja a belső összefüggést a mögé a teljes közömbösség, külsőlegesség és elidegenülés mögé, amelybe a munkás a saját munkája megvalósításának feltételeivel szemben juttatja.” Ezt követően Marx kiinduló megállapítása alátámasztásaként három körülményt részletez. „*Először: a termelési eszközök, amelyekből az állandó tőke áll, csak a tőkés pénzt képviselik...*, tehát csak vele állnak viszonyban, a munkásnak ellenben..., mint munkaeszközök.

közökkel és munkaanyaggal van dolga velük . . .” „*Másodszor*: minthogy ezek a termelési eszközök a tőkés termelési folyamatban ugyanakkor a munka kizsákmányolásának is eszközei, viszonylagos olcsóságuk vagy drágaságuk éppoly kevésbé érdekli a munkást, mint ahogy a lovat sem érdekli, vajon drága vagy olcsó zablával és kantárral irányítják-e. *Végül*, . . . a munkás valóban úgy viszonylik munkája társadalmi jellegéhez, ahhoz, hogy azt közös cél érdekében más munkások munkájával kombinálják, mint neki idegen hatalomhoz . . .”¹⁴⁵

A VII. szakaszban, A jövedelmek és forrásaik (48. fejezet) Marx többek között kifejti: „. . . Akkor e munkafeltételek formái önállósulásnak sajátos formája, melyet a munkafeltételek a bérmunkával szemben öltenek, nem más, mint tőlük mint dolgoktól, mint anyagi termelési feltételektől elválaszthatatlan tulajdonság, velük mint termelési elemekkel szükségszerűen együttjáró, bensőleg összenőtt (eingewachsen) jellegzetesség. Társadalmi jellegük, melyet egy konkrét történelmi korszak határoz meg, a tőkés termelési folyamatban dologi jelleg . . . Ha tehát a bérmunka és az általában vett munka egybeesik, akkor a munkabér is egybeesik a munka termékével, a munkabért képviselő érték rész pedig a munka által teremtett értékkel általában. De ily módon a többi érték rész, a profit és a földjádék, éppoly önállóan lép fel, mint a munkabér, és a munkától sajátosan különböző független, saját forrásokból kell eredniök . . .”¹⁴⁶

Természetesen *A tőke* előmunkálatainak kéziratában: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*-ban (nyersfogalmazvány 1857—1858)¹⁴⁷ az elidegenedés és megszüntetésének fogalomköre sokkal gyakoribb, mint magában *A tőkében*, tekintettel arra, hogy Marx műhelymunkájáról van szó. Így ha csak a tárgymutatók révén igyekszünk érzékeltetni ezt az imént hangsúlyozott körülményt, megállapítható, hogy a Nyersfogalmazvány 1972-ben közreadott magyar nyelvű kiadásának tárgymutatója az I. kötetben 9, a II. kötetben 4 lényeges fejtegetésre hívja fel az olvasó figyelmét.¹⁴⁸ Az 1979-ben kiadott szerbhorvát nyelvű kiadás (a tárgymutató ebben a kiadásban részletes és kötetenkénti) I. kötetének tárgymutatója 29 (részletezve: az elidegenedés általában, az elidegenedés és a pénz fétis-jellege, az elidegenedés és az egyed, a terméknek a munkástól való elidegenedése, a munka elidegenülése, a teljes elidegenülés),¹⁴⁹ a II. kötet tárgymutatója 10 lényegesebb helyre utal (utalásait a következő módon csoportosítva: az elidegenedés és annak megszüntetése, a munka elidegenedése, a munkás elidegenedése, az áru elidegenedése).

Az elidegenedésre és a túlhaladására vonatkozó Marx-fejtegetésekből, amelyeket a Nyersfogalmazvány (Grundrisse) tartalmaz, néhány szemelvényt közlünk. Az I. kötetben (Első rész) többek között kifejti:

„A pénz egyik formájában — amennyiben *csereszkező* (nem a cseréérték *mértéke*) — . . . megajándékozzák azzal a bizalommal, amellyel egymást mint személyeket nem ajándékozzák meg. De miért ajándékozzák meg a dolgot bizalmukkal? Nyilvánvalóan csak mint a személyek egymás közti *eldologiasodott viszonyát*; mint *eldologiasodott cseréérté-*

ket, a cseréérték pedig nem egyéb, mint a személyek termelő tevékenységének egymás közötti vonatkozása.”¹⁵⁰

Marx iróniával és meghökkenéssel számolva, ugyanebben a fejezetben kifejti a következőket is: „... Az általános prostitúció úgy jelenik meg, mint a személyi hajlamok, tehetségek, képességek, tevékenységek társadalmi jellegének egy szükségszerű fejlődési viszony. A nemegynemű egyenlővé tévése, ahogy Shakespeare szépen megfogalmazza a pénz.”¹⁵¹ Valamivel az idézett gondolatmenetet megelőzve Marx az elidegenedést történelmi távlatba helyezve a következő módon fogalmaz: „... A fejlődés korábbi fokain az egyes egyén teljesebben jelenik meg, éppen mert vonatkozásainak teljességét még nem munkálta ki és nem állította szembe magával, mint tőle független társadalmi hatalmakat és viszonyokat. Amennyire nevetséges az a hit, hogy meg kell állnunk ennél a teljes kiürültségnél. A polgári nézet soha sem jutott túl az ezzel a romantikus nézettel való ellentétén, és ezért ez a nézet mint jogosult ellentét kísérni fogja megboldogulásáig.”¹⁵²

Ugyanebben a kérdéskörben Marx még az alábbiakra utal: „... Egyéb-ként itt csak azt kell megjegyezni, hogy az összereskedelem és az össztermelés feletti áttekintés, amennyire ez az árjegyzékekben ténylegesen megvan, csakugyan a legjobb bizonyítékot szolgálja arra, hogyan lép szembe az egyesekkel saját cseréjük és saját termelésük *dologi*, tőlük *független* viszonyként. *A világpiacon az egyesnek* valamennyivel való *összefüggése*, de egyszersmind *ennek az összefüggésnek az egyesektől való függetlensége* maga is olyan fokig fejlődött, hogy a világpiac kialakulása ezért egyszersmind magába foglalja már a belőle való átmenet feltételét.”¹⁵³

A Nyersfogalmazvány kéziratának A tőkéről szóló részében Marx az elidegenedéssel kapcsolatban a következőket írja: „... A cseréértékre alapozott termelés, amelynek felületén az egyenérték eme szabad és egyenlő cseréje végbemegy — bázisában *a tárgyiasult munkának* mint cseréértéknek az eleven munkára mint használati értékre való cseréje, vagy ahogy ezt szintén ki lehet fejezni, a munkának a maga objektív feltételeihez — és ezért az ő maga által létrehozott objektivitáshoz — mint idegen tulajdonhoz való viszonyulása: *a munka elidegenedése*.”¹⁵⁴ Fejtegetése folytatásában pedig leszögezi a következőket is: „Hogy az elidegenedés legvégletesebb formája, amelyben — a tőkének a bér munkához való viszonyában — a munka, a termelő tevékenység a saját feltételeihez és a saját termékéhez megjelenik, szükségszerű átmeneti pont — és ezért *magán-valóan*, még csak fonák, fejtetőre állított formában már magába foglalja a *termelés valamennyi korlátolt előfeltételének felbomlását*...”¹⁵⁵

A teljes mérvű, a „totális” elidegenedésről a tőkés társadalomban Marx a következőképpen értekezik, összehasonlítva a tőkés termelési módot a korábbi termelési módokkal (az ázsiai tulajdonforma, az antik tulajdonforma stb.): „... Ily módon a régi szemlélet, amelyben az ember jelenik meg a termelés céljaként — bármilyen korlátolt nemzeti, vallási, politikai

meghatározásban is —, igen magasztosnak látszik a modern világhoz képest, amelyben a termelés jelenik meg az ember céljaként és a gazdagság a termelés céljaként... A polgári gazdaságtanban — és a neki megfelelő termelési korszakban — az emberi benső e teljes kimunkálása mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyiasulás mint totális elidegenedés, minden meghatározott egyoldalú célnak a lerombolása pedig mint az öncélnak egy egészen külsőleges cél oltárán való feláldozása jelenik meg. Ezért egyrészt a gyermeki ókori világ magasabbrendűnek jelenik meg...¹⁵⁶

A tőkés társadalomban tapasztalható elidegenedésről, az ember és a társadalom egészének gazdasági viszonyáról Marx megállapítja: „... A tőke korlátja az, hogy ez az egész fejlődés ellentétesen megy végbe és a termelőerők, az általános gazdagság stb., tudás stb. kimunkálása úgy jelenik meg, hogy a dolgozó egyén maga *elidegeníti* magát; a belőle kimunkálthoz nem úgy viszonyul, mint a *saját gazdagságának*, hanem mint *idegen gazdagságnak* és saját szegénységének a feltételeihez...¹⁵⁷ Ezt Marx A tőkéről szóló fejezetben a következő módon is kifejezi: „... Tehát ebben a cserében a benne tárgyiasult munkaidő egyenértéke fejében a maga értéklétrehozó és -gyarapító eleven munkaidejét adja. Mint okozatot adja el magát. A tőke mint okot, mint tevékenységet szívja fel, mint ilyen testestül meg benne. Ily módon a csere átcsap ellenkezőjébe és a magántulajdon törvényei — a szabadság, egyenlőség, tulajdon — a saját munka feletti tulajdon és a szabad rendelkezés felett — átcsap a munkás tulajdonnélküliségébe és munkájának elidegenülésébe, abba, hogy mint idegen tulajdonhoz viszonyul hozzá és vice versa.”¹⁵⁸

Tárgyalt témánk szempontjából sokatmondó a „A tőkéről szóló fejezet” ama részlete (a Nyersfogalmazvány második részében), amelyet a magyar nyelvű kiadás szerkesztője „A munkafeltételek elidegenedése a munkával szemben a fejlődése során” alcímmel látott el, a szerbhorvát nyelvű kiadás szerkesztője viszont tömören csak mint „10. Az elidegenedés és az elidegenedés meghaladásának lehetősége” közcímmel jelölt. Az elidegenülés és a külsővé-idegenné válás témájáról (a szerbhorvát nyelvű fordítónak a szabatos szövegfordítással nagyobb nehézségei voltak, így az eredeti német szókapcsolatokat kénytelen volt lábjegyzetben¹⁵⁹ is közölni) Marx itt a következőket mondja:

„... A hangsúly nem ennek az iszonyú tárgyi hatalomnak — amelyet a társadalmi munka magával mint a maga egyik mozzanatát szembeállított — *a tárgyiasult voltán* van, hanem az *elidegenült*, külsővé-idegenné vált, elidegenített voltán, azon, hogy nem a munkához, hanem a megszemélyesített termelési feltételekhez, azaz a tőkéhez tartozik... A polgári közgazdászok annyira beleragadtak a társadalom egy meghatározott történelmi fejlődési fokának elképzelésébe, hogy a munka társadalmi hatalmi *tárgyiasulásának* szükségszerűsége elválaszthatatlannak tűnik az eleven munkával szemben való *elidegenülésüknek* szükségszerűségétől...¹⁶⁰ Az előbbi gondolatmenetet folytatva Marx a következőképpen zárja le megállapítását:

„Nem szükséges különös éleselméjűség annak megértéséhez, hogy pl. a jobbgátság felbomlásából keletkezett szabad munkából vagy bérmunkából kiindulva a gépek csakis az eleven munkával ellentétben, vele szemben idegen tulajdonként és ellenséges hatalomként *jöhetnek létre*; azaz hogy tőkeként kell szembeállítani vele. De éppolyan könnyű azt átlátni, hogy a gépek nem érnek majd véget a társadalmi termelés hatóerői lenni, mihelyt pl. a társult munkások tulajdonává lesznek. Az első esetben azonban elosztásuk, azaz az, hogy a munkások *nem sajátjai*, éppannyira feltétele is a bérmunkára alapozott termelési módnak. A másik esetben a megváltozott elosztás a termelés egy *megváltozott*, csak a történelmi folyamat révén keletkezett új alapzattól indulna ki.”¹⁶¹

Iménti fejtegetésében Marx kifejezetten állítja: a tőkés rendszertől eltérő „új alapzattól indulva ki” a társadalmi viszonyok lényeges jellemvonása az lesz, hogy „a társult munkások tulajdonává lesz”, s ebben az új társadalmi viszonyrendszerben megszűnik a dolgozók elidegenedése. A tőkés társadalomban a bérmunkás „nem lehet sajátja”, elidegenedett önmagától, a társadalomtól, a társadalmi munkafolyamattól, mert a társadalmi termelőerők szükségszerűen vele szembe ellenséges erőként, tőkeként lépnek fel. Ez szűnik meg akkor, amikor ezek az erők „a társult munkások tulajdonává lesznek”.

A már említett Az elidegenedés marxista elmélete című 1963-ban Párizsban megvédett disszertációjában Dragutin Leković nagyszámú elidegenedési formát tárgyal. Természetesen a XI., zárófejezetben az ember elidegenedésének meghaladását is tárgyalja. Az elidegenedési formákat a szerző a következő hét fejezetbe csoportosítja: az emberi elidegenedés módozatai, a gazdasági elidegenülés, a szexuális elidegenülés, a tudat elidegenülése és végül az elidegenülésről mint a fejlődés kifejezéséről és határáról. (IX—X. fejezetek).¹⁶² Egyik zárókövetkeztetésében Leković többek között kifejti, hogy az elidegenedés elmélete elsősorban, ha nem is kizárólag, filozófiai kérdéskör. Ez az elmélet akármennyire lényeges a marxizmus számára (hozzáfűzhetjük a marxista emberfelfogás számára is) távol áll attól, hogy kimerítse a marxizmusnak az emberről alkotott nézetét, de az emberfelfogást egy adott nézőpontból világítja meg és kifejti az emberi kiteljesülés és az emberhez méltó világ egyik lényeges körülményét. Erre vonatkozó nézetét a következőkben összegezi:

„... Az elidegenedés elmélete a marxizmus filozófiai aspektusát képviseli elsősorban, vagy még inkább csak a marxizmus filozófiai aspektusát, mert az elidegenedés elmélete nem foglalja magába sem a szubjektum és az objektum dialektikáját, sem az episztomológiát, az ontológia kérdéseit stb. Míg a marxizmus felöleli az embert, a társadalmat, a történelmet, a világot, vagyis amíg a marxizmus általános világnézetet képvisel, az elidegenedés ennek az elméleti rendszernek csak egy eleme: az embernek és világa létrehozásának egy meghatározott szempontból való értelmezése. Ezért nem engedhető meg, hogy a marxizmust az elidegenedés elméleteként kezeljük, sem az, hogy ennek az elméletnek alapján fejtjük ki a marxizmust. Különbözik a hely, amelyet ez az elmélet a mar-

xizmusban elfoglal, mindinkább háttérbe szorult a marxizmus fejlődésével és kiteljesedésével összhangban . . .”¹⁶³

Eddigi fejtegetésünkben elegendő érvet sorakoztattunk fel megállapításunk bizonyítására, miszerint Marx emberfelfogásával kapcsolatban az elidegenedés és annak meghaladása nem szorítkozik csupán munkássága kezdeti évtizedére, noha legtöbb teret 1844-ben írt kézírataiban szentel ennek a témakörnek. Később is számol az elidegenedéssel és annak meghaladásával, kutatva az emberhez méltó társadalom kialakításának lehetőségeit, és elemezve a tőkés társadalom leküzdhetetlen belső ellentmondásait. Idővel azonban Marx a jövőendő osztály nélküli szabad társadalom létrehozásának mozgatóit kutatva az elidegenedés magvára összpontosítja figyelmét: a gazdasági kizsákmányolásra és a szociális osztályelnyomásra.

Természetesen a sokféle elidegenedés-forma közül a központi és meghatározó elidegenedés-formára Marx még munkássága elején, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című írásában felhívta a figyelmet, és ezt a központi kérdést a következőkben jelölte meg:

„... Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak *különös* módjai a termelésnek és ennek általános törvényei alá esnek. . . . A vallási elidegenülés mint olyan csak az ember bensejében, *a tudat* területén megy végbe, de a gazdasági elidegenülés *a valóságos élet* elidegenülése — megszüntetése, ezért mindkét oldalt átfogja.”¹⁶⁴

Ezért is hívja fel a figyelmet Veljko Vlahović a XX. század második feléből szemlélve a nézeteket: „Követve a módot, ahogyan az elidegenedés elméletét kezelik, gyakran fölvetődik a kérdés: vajon azon marxisták álláspontja, akik az elidegenedésre elsősorban mint etikai és nem gazdasági kérdésre tekintenek, nem közelíti-e meg azoknak a nem-marxistáknak az álláspontját, akik az elidegenedést kizárólagosan mint etikai kategóriát kezelik . . . A filozófus az évszázadok folyamán az embert tulnyomóan a társadalomtól elválasztva szemlélte. Marx érdeme elsősorban abban van, hogy az emberen belüli ellentmondásokat kapcsolatba hozta a társadalmában létező ellentmondásokkal. A kísérlet, hogy más módszerrel közelítsenek az elidegenedés kérdéséhez és tudományos értelmezésekhez jussanak határozott sikertelenséghez vezet.”¹⁶⁵

Marx emberfelfogása kapcsán az elidegenülést és a szocialista humanizmust még három kérdéskörben érintjük: először, az elidegenülés mai értelmezését taglaljuk jelenkorunk marxizmusában; másodsor, a szocialista humanizmust és a megvalósulásához szükséges társadalmi feltételeket és harmadszor, a következményeket, amelyek alapján létrejöhet majd a szabadon társult termelők társadalma, vagyis ahogyan Marx a 10. Feuerbach-tézisben nevezi: „az emberi társadalom, vagy a társadalmiasult emberiség”.

*

- A befejező részben a következő témák kerülnek megvitatásra:
6. Az elidegenülés és a szocialista humanizmus (folytatás)
  7. A marxista emberfelfogás időszerűsége és kereteinek tágulása a XX. századvég tudományos és technológiai fejlődésének időszakában

Jegyzetek

- ⁹⁰ Bogdan Šešić: Savremeni čovek i svet. Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1969, 139.
- ⁹¹ Lukács György: Utam Marxhoz. Utóirat, 1957; Megjelent: Lukács Gy., Utam Marxhoz, Válogatott filozófiai tanulmányok, II. kötet; Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971, 304. oldal.
- ⁹² Lukács György: A fiatal Hegel. A dialektika és az ökonómia összefüggéseiről, Kossuth Könyvkiadó — Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 539 oldal.
- ⁹³ Uo. 541. oldal.
- ⁹⁴ Friedrich Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM, 21. kötet, 1883—1889, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 265. oldal.
- ⁹⁵ Lukács: A fiatal Hegel idézett kiadása, 541—542. oldal.
- ⁹⁶ Veljko Korać: Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva. Beogradski izdavačko-grafički zavod, Redakcija „Kultura”, Beograd, 1971, 61. oldal.
- ⁹⁷ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. (Harmadik kézirat), Második, változatlan kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 70—71. oldal.
- ⁹⁸ Uo. Előszó, VII. oldal.
- ⁹⁹ Uo. Előszó, VIII. oldal.
- ¹⁰⁰ Uo. 100. oldal.
- ¹⁰¹ Uo. 108. oldal.
- ¹⁰² Uo. 109. oldal.
- ¹⁰³ Bogdan Šešić: Idézett műve, 139—140. oldal.
- ¹⁰⁴ Uo. 139. oldal.
- ¹⁰⁵ Lukács: A fiatal Hegel idézett kiadása, 479. oldal.
- ¹⁰⁶ Uo. 566. oldal.
- ¹⁰⁷ Veljko Korać idézett művéből Marxnak az emberről, a történelemről és a társadalomról kialakított felfogását tárgyaló esettanulmánya, 1971-es kiadása, 41. oldal.
- ¹⁰⁸ Magyar nyelven bővebben lásd Rehák László cikkét Bogdan Šešić hozzájárulása az antropológiai neomarxista filozófia számbavételéhez; Léttünk 1977/3—4. szám, 98—121. oldal.
- ¹⁰⁹ Veljko Korać idézett műve, 46. oldal.
- ¹¹⁰ Bogdan Šešić idézett műve, 141—147. oldal.
- ¹¹¹ Uo. 147—156. oldal.
- ¹¹² V. Korać idézett műve, 156—164. oldal.
- ¹¹³ Karl Marx: Tézisek Feuerbachról (az 1845 tavaszán papírra vetett széljegyzetek „1. ad Feuerbach” Marx által megfogalmazott megjelölés

- a századvégi megjelentetés során honosodott meg); MEM, 3. kötet, 1845—1846, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960, 10. és 553. oldal.
- ¹¹⁴ Predrag Vranicki: Marginalije uz problem humanizma. Megjelent a Humanizam i socijalizam, Zbornik radova, Prva knjiga című tanulmánygyűjteményben a zágrábi Naprijed Kiadóvállalat gondozásában, 1963-ban; az utalás és idézetek a kötet 293. oldaláról.
- ¹¹⁵ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Második változatlan kiadás; Második kézirat (Az elidegenült munka című fejezet), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 50. 1.
- ¹¹⁶ Karl Marx i Friedrich Engels: Rani radovi. Izbor, Kultura, Zagreb, 1953; 203. 1. — Karl Marx, Friedrich Engels: Rani radovi (redaktor: Predrag Vranicki), Naprijed, Zagreb i Sloboda, Beograd, 1973, 253. 1. — Így azután többek között: Danilo Ž. Marković: Sociologija rada. (peto izdanje) Savremena administracija, Beograd, 1979, 144. 1.; Predrag Rađenović, Živko Surčulija: Sociološka krestomanija sa komentarima. Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SFRJ, Beograd, 1978, 104. l.
- ¹¹⁷ Gajo Petrović: Marxovo shvaćanje čovjeka, megjelent: Humanizam i socijalizam, Zbornik radova, Prva knjiga, Naprijed, Zagreb, 1963. 36—37. oldal.
- ¹¹⁸ Karl Marx: A tőke, A politikai gazdaságtan bírálata; Első könyv, A tőke termelési folyamata (22. fejezet, 63. lábjegyzet, III. kiadás), Szikra Kiadás, Budapest, 1955. 565. oldal.
- ¹¹⁹ K. Marx: A tőke. I. könyv, idézett kiadás (1. fejezet), 51. oldal.
- ¹²⁰ Nikolaj Ivanovič Lapin: Mladi Marks. Mladost, Beograd, 1984. 127. oldal.
- ¹²¹ Lukács György: Adalékok az ifjú Marx filozófiai fejlődéséhez (1840—1844). in. Utam Marxhoz, Válogatott filozófiai tanulmányok, II. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971, 280—281. oldal.
- ¹²² Karl Marx i Friedrich Engels: Rani radovi. Izbor: Kultura, Zagreb, 1953, 381. oldal.
- ¹²³ Predrag Vranicki: Marginalije uz problem humanizma, in. Humanizam i socijalizam, Zbornik radova, Prva knjiga, Naprijed, Zagreb, 1963, 300. oldal.
- ¹²⁴ Uo. 304. oldal.
- ¹²⁵ A Jugoszláv Kommunista Szövetség programja, III. magyar nyelvű kiadás, Forum, Újvidék, 1977, 150. oldal.
- ¹²⁶ Veljko Vlahović: Revolucija i stvaralaštvo. Beogradski izdavačko-grafički zavod, Redakcija „Kultura”, Beograd, 1973, 192. 1. (Valójában a szerző 1968-ban a valamikori fővárosi Politikai Tudományok Főiskoláján (Pártfőiskola) április—májusban tartott egyetemi előadásának szövegéről van szó.)
- ¹²⁷ Karl Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. MEM, 8. kötet (1851—1853), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 105. oldal.
- ¹²⁸ Veljko Vlahović: A forradalmak és az alkotómunka. Forum, Újvidék, 1975, 43. oldal.
- ¹²⁹ Ilija Vuković i Dobrosav Bjelić: Pregled osnova marksizma. Drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje, Savremena administracija, Beograd, 1979, 157. l.
- ¹³⁰ Nikolaj Ivanovič Lapin: Mladi Marks, Niro „Mladost” Beograd, 1984, 180. l.

- ¹³¹ Társszerzők: A Kiadás előszava, In. Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Második, változatlan kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, VIII. oldal.
- ¹³² K. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből kiadása 1970-ből, 45. oldal.
- ¹³³ Uo. 46. oldal.
- ¹³⁴ Uo. 49. oldal.
- ¹³⁵ Uo. 52—53. oldal.
- ¹³⁶ Dragan G. Ničić: A marxista filozófia alapja. Közgazdasági Intézet Tmasz, Szabadka, 1978, 109—110. oldal.
- ¹³⁷ K. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, id. kiadás, 47—48. oldal.
- ¹³⁸ Ilija Vuković, Dobrosav Bjelić: Pregled osnova marksizma. Savremena administracija, Beograd, 1979, 159. oldal.
- ¹³⁹ Dragutin Leković: Marksistička teorija otuđenja. Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968, 11—12. l.
- ¹⁴⁰ Dragutin Leković, idézett mű, 13. oldal.
- ¹⁴¹ MEM, 13. kötet, 1859—1860, Karl Marx: Bevezetés („A politikai gazdaságtan bírálatahoz”), I. Termelés, fogyasztás, elosztás, csere(forgalom), 1. Termelés. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965, 152. oldal. — Marx és Engels egybegyűjtött munkáinak szerbhorvát kiadója egészében csatolja azt A tőke előmunkálatainak kéziratanyagához, nevezetesen A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai (Nyersfogalmazvány) 1857—1858 című szövegekhez, lásd: Karl Marx—Friedrich Engels, Delo, 19. kötet, Prosveta, Beograd, 1979, 6. l.
- ¹⁴² MED, 21. köt., Prosveta, Beograd, 1977, 846. l. MED, 23. kötet, Beograd, 1974, 824. l.
- ¹⁴³ Marx Károly: A tőke, A politikai gazdaságtan bírálata, Első kötet (III. kiadás), Szikra kiadás, Budapest, 1955, 562—563. o.
- ¹⁴⁴ Uo. 598. oldal.
- ¹⁴⁵ Marx Károly: A tőke, A politikai gazdaságtan bírálata, Harmadik kötet (III. kiadás), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1961, 104—105. oldal.
- ¹⁴⁶ Uo. 791. oldal.
- ¹⁴⁷ Első megjelentetése, német nyelven 1939—41-ben történt, Moszkvában, a Marx—Engels—Lenin Intézet gondozásában (Marx—Engels Művei második orosz nyelvű kiadásában a sorozat 46. kötetét képezi), a Kelet-Berlinben székelő „Dietz” kiadó hasonló kiadásban a német nyelven először Moszkvában megjelent kéziratot 1953-ban és 1974-ben jelentette meg. Magyar nyelven két kötetben a Kossuth Könyvkiadó 1972-ben adta közre. Szerbhorvát nyelven a belgrádi Prosveta kiadásában megjelenő Marx—Engels Művei sorozat 19. és 20. köteteként 1979-ben adták ki (ugyanaz a szöveg külön népszerű kiadásban is megjelent a Prosveta kiadásában). Ezt megelőzően Gajo Petrović válogatásában a kézirat részleteit jelentette meg a zágrábi Naprijed Könyvkiadó, 1974-ben (36 oldalas bevezető előszavával), amely kiadást annak idején Vladimir Bakarić erősen bírálta a szerkesztő önkényes és a saját nézeteinek megfelelő szövegválogatása miatt.
- ¹⁴⁸ Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai (Nyersfogalmazvány) 1857—1858, Második rész, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972, 483. oldal.
- ¹⁴⁹ Karl Marx, Friedrich Engels: Dela, 19. kötet, Institut za međunarodni

radnički pokret — Prosveta, Izdavačka radna organizacija, Beograd, 1979, 471. l, Karl Marx, Friedrich Engels: Dela, 20. kötet, Beograd, 1979, 585. l.

- ¹⁵⁰ A nyersfogalmazvány I. kötetének idézett 1972-es magyar nyelvű kiadása, „A pénzről szóló fejezet”, 77. oldal.
- ¹⁵¹ I. m. I. kötet, 79. oldal.
- ¹⁵² I. m. I. kötet, szintén 79. oldal.
- ¹⁵³ I. m. I. kötet, 78. oldal,
- ¹⁵⁴ I. m. I. kötet, 391—392. oldal.
- ¹⁵⁵ I. m. I. kötet, 392. oldal.
- ¹⁵⁶ I. m. I. kötet, 367. l.
- ¹⁵⁷ I. m. II. kötet, 24. l.
- ¹⁵⁸ I. m. II. kötet, 144. l.
- ¹⁵⁹ Karl Marx i Friedrich Engels: Dela, 20. kötet, Karl Marx: Osnovi kritike političke ekonomije (Rukopis iz 1857—1858), Drugi deo, Beograd, 1979, 175. l.
- ¹⁶⁰ A nyersfogalmazvány idézett magyar nyelvű kiadásának 1972-ben megjelent II. kötete, 287. oldal.
- ¹⁶¹ I. m. II. kötet, 288. oldal.
- ¹⁶² Dragutin Leković: Marksistička teorija otudenja. Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968, 5—8. l.
- ¹⁶³ I. m. 398—399. l.
- ¹⁶⁴ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Második, változatlan kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 69. oldal, (Harmadik kézirat, Magántulajdon és kommunizmus).
- ¹⁶⁵ Veljko Vlahović: Svijet i stvarni život: Svjetlost, OOUR Izdavačka dje-latnost, Sarajevo, 1976, 245. l. (Először 1964-ben jelent meg.)